

תרביץ

'הרי דמוסיפין ומחדשין רבנן בתראיי': לגולגוליה של סוגיית נזיקין

Author(s): ורד נעם

Source: *Tarbiz* / תשס"ג - אדר ב' תשס"ג, pp. 151-176

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies/ "](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70025408>

Accessed: 02/10/2011 11:08

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies/ " is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* /.

'הויי דמוסיפין ומחדשין רבנן בתראי': לגלגוליה של סוגיית נזיקין

מאת

ורד נעם

ייחודו של התלמוד הבבלי, על אופיו ה'מורכב ומסועף'¹ ועל המבנה המתוחכם והמשוכלל של סוגיותיו, מתגלה בשיאו בשלוש הבבות של מסכת נזיקין.² במאמר העוסק בעריכתה הנבדלת של מסכת נזיקין בירושלמי,³ והמכוון אל שאלת התהוותו של הבבלי,⁴ הניח יעקב זוסמן כי אופיו של ירושלמי נזיקין – שלד לקוני של אבני בניין שלא שוקעו לתוך מסגרת של משא ומתן – משקף גם את עריכתו הראשונה של 'התלמוד האמוראי הגנואיני' הבבלי, שהרי 'החומר האמוראי הבסיסי הקדום מצוי בעיקרו בשני התלמודים'.⁵ שכלולו, מורכבותו וארכותו של הבבלי שלנו, הסיק, הם פרי פיתוח שראשיתו ב'תקופת האמוראים השנייה', למן אבני ורבא, ושסופו בימי הגאונים. לדבריו הפעילות האינטנסיביות של מאות השנים שאחרי דורות האמוראים, גם כשהיא מסתפקת 'בהצעתן של סוגיות וניסוחן מחדש', 'יש בה לעתים יותר מן החידוש מאשר בתוספת פרט זה או אחר [...] בדרך כלל אין החומר ניתן להפרדה כמעט כלל – לאמור: עד כאן אמוראי, ומכאן הוספות ופירושים [...] מבנה הסוגיות, קביעת מהלכן, ניסוחן הסופי וסידורן, מידיהם של אחרונים יצא'.⁶

* כמה מרבתי ומידידי חיוו דעתם, לבקשתי, על גלגולים שונים של מאמר זה, מי דרך הסכמה ומי דרך מחלוקת, וכולם האירו את עיניי. תודתי נתונה לפרופ' יעקב זוסמן, לפרופ' רוברט ברודי, לפרופ' עדיאל שרמר, לד"ר עוזיאל פוקס ולד"ר רמי ריינר.

1 ראו: א"ש רוזנטל, 'תולדות הנוסח ובעיות עריכה בחקר התלמוד הבבלי', תרביץ, נז (תשמ"ח), עמ' 1.
2 ראו: ז' זוסמן, 'שוב לירושלמי נזיקין', הנ"ל וד' רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד, א, ירושלים תש"ן, עמ' 106–96.

3 שם.
4 ראו: שם, עמ' 111, סוף הערה 210א. לדיון בתלמוד הבבלי ראו: עמ' 114–96 והערות הנרחבות שם.
5 שם, עמ' 99.

6 שם, עמ' 108–109, הערה 204. תיאורים ברוח זו כבר נשמעו במחקר בווריאציות ובדגשים שונים. ראו הספרות הרחבה בהערות שם, וכן למשל: א' ווייס, היצירה של הסבוראים, ירושלים תשי"ג; ש"י פרידמן, 'פרק האשה רבה בבבלי בצירוף מבוא כללי על דרך חקר הסוגיא', ח"ו דימיטרובסקי (עורך), מחקרים ומקורות: מאסף למדעי היהדות, א, ניו יורק תשל"ח, עמ' 287.

במאמר זה יוצגו גלגוליה המרתקים של סוגיית נזיקין. ראשיתם ברובד אמוראי פשוט ומתון בהגיונו ובלשונו, וסופם, לאחר סדרה של עיבודים נועזים, בשני ענפי נוסח סותרים, הבנויים לתלפיות ולנפתולים. בחינה של התהליכים שחוללו את הסוגיה כפי שהיא לפנינו מזמנת לידינו דוגמה מרשימה להיווצרותה המאוחרת של יחידה תלמודית משוכללת ועתירת נדבכים, ומספקת נקודת מבט נוספת על המונחים הנקוטים במחקר ועל דימויי ההתהוות העומדים ביסודם. סוגיית בבא קמא לא ע"א-ע"ב עוסקת בדרגות חיוב הנזק של שורת נתקלים ב'תאונת שרשרת'. יסודן של נסיבות הדיון מונח כבר במשנה שם:

שני קדרים שהיו מהלכין זה אחר זה
ניתקל הראשון [ונפל] וניתקל השני בראשון
הראשון חייב בניזוקו של שני.⁸

הסיטואציה הורחבה בברייתא המובאת בגמרא קודם לסוגיה:

הקדרין והזגין שהיו מהלכין זה אחר [זה]⁹
ונתקל הראשון ונפל והשני בראשון והשלישי בשני
ראשון חייב בנזקי שני ושני חייב בניזוקי שלישי
ואם מחמת ראשון נפלו ראשון חייב בנזקי כולן.¹⁰

ברייתא זו, שהובאה אגב הילוכה של הסוגיה הקודמת, היא נקודת המוצא של סוגייתנו. הסוגיה סובבת סביב שלוש אבני יסוד: מימרה של רבא, ברייתא הסותרת את דבריו ומחלוקת כללית של רב ושמואל בהגדרת בור. מהלכיה נחלקים לשניים:

חלק א

מימרת רבא, המחלקת בין החיוב של נתקל ראשון לזה של נתקל שני כלפי הנתקלים בהם מאחוריהם.

על דברי רבא מובאת תיובתא מתוך ברייתא המשווה את חיוביהם של הנתקלים השונים. רב אדא בר אהבה מתרץ את התיובתא על ידי אוקימתא בברייתא, ותירוצו נדחה. הגמרא מציעה פרשנות חדשה לדברי רבא, המיישבת את שיטתו עם הברייתא.

חלק ב

עולה קושיה הנוגעת בשיטת רב בדבר היקף תחולתה של ההגדרה של בור.

7 המילה נשמטה בכתב היד ונוספה בגיליון.

8 בבא קמא ג, ד (בכ"י קאופמן: משנה ה). המשנה הובאה על פי כ"י קאופמן.

9 המילה נשמטה והושלמה בגיליון ביד אחרת.

10 בבלי, בבא קמא לא ע"א. הובאה על פי כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 165 (19).

הקושיה מתורצת על ידי אוקימתא שעושה רב אדא בר מניומי בברייתא שנדונה בחלק א של הסוגיה.

הסוגיה על שני חלקיה נפגלת לשני נוסחים נבדלים, המתפרשים פירושים חלוקים. הנוסח האחד הוא הנמצא לפנינו בדפוס (יכונה להלן ד), והוא נוסח הפנים של כל כתבי היד שבידינו, ¹¹ למעט כ"י פירנצה, הספרייה הלאומית, II I 8. נוסח זה מתפרש בידי רש"י (אשר הביא גם את הנוסח השני)¹² והתוספות¹³ (אשר נשאו ונתנו גם בנוסח השני). הוא היה נוסחו של בעל 'אור זרוע',¹⁴ ועמד לבדו לפני הראב"ד בעל ההשגות,¹⁵ הועדף על ידי הרא"ש,¹⁶ והובא בידי הרשב"א בשם 'גרסת ספרים שלנו'.¹⁷ הנוסח האחר מצוי בכ"י פירנצה, והוא נשקף מן ההגהות האינטנסיויות שנעשו כמעט בכל כתבי היד של הנוסח הראשון. זהו נוסח רבנו חננאל¹⁸ (יכונה להלן ח), ונתמך בגרסת גאון שהוא מצטט. הייתה זו גם גרסת הר"י מיגש, המביא גם 'נוסחת רבינו האי ז"ל [ה]מסייעת לשיטתנו זה'.¹⁹ ככל הנראה הייתה זו גם גרסת רבו הר"י²⁰ וגרסת מפרשיו

11 כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 165; כ"י וטיקן, Vat. ebr. 117; כ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 95; כ"י אסקוריאל G-I-3 (בכתב יד זה הנוסח מעורב. ראו נוסח הסוגיה לקמן, שורה 31 ואילך) וקטע הגניזה האירופית, כ"י קרמסטמינסטר Heb. 114/19, ראו להלן.

12 כך בנדפס. ריבוי הנוסחים של 'פירוש רש"י וריחוקם זה מזה בסוגיה זו מתמיהים ממש. קשה לדעת אילו מן הפירושים המקובצים בכתבי היד השונים אמנם יצאו מיד רש"י. ראו: 'פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה, עמ' 1-15, ושם בעמ' 11 נדון פירוש רש"י לסוגיה זו; א' שוחטמן, 'לסתירה אחת ברש"י ולשאלת זהות רבו של רש"י בב"ק/ תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 193-195; 'פרנקל, 'לבעיית הסתירות בפירוש רש"י לתלמוד וזהות רבו של רש"י בב"ק/ תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 230. אשר לכ"י פרמה, שפרנקל ייחס שם את תוכנו לתלמידים ותיקים של רש"י, לפחות בסוגיה זו נקבצו בו פירושים סותרים והכרעות נוסח סותרות, חלקן מקוטעות. קשה להניח שמי שדיבק שבריי שופרות הללו בלא להרגיש בשונותם היה תלמיד רש"י. הפירוש המכונה בפי פרנקל א (דרכו של רש"י, עמ' 11) לא זו בלבד שאינו משל רש"י, כפי שהעיד כבר פרנקל, אלא אף מוכח משיטתו שלא הכיר את פירוש רש"י האותנטי (הנשקף מן הפירושים המכונים בפי פרנקל ד רש), ולפיכך קשה להניח שיצא מתחת יד תלמידו או מעבדו.

13 הנדפסות אצלנו. ראו גם: תוספות תלמידי רבנו פרץ, מהדורת רב"ז פרג, ירושלים תשד"מ, עמ' קז-קיא, ותוספות שאנץ המובאות בתוך: ר' בצלאל אשכנזי, ספר שיטה מקובצת והוא חידושי בבא קמא, תל אביב התש"ך (להלן: שטמ"ק), עמ' רסד.

14 ר' יצחק בר' משה מוינה, ספר אור זרוע, ג, ירושלים תרמ"ז, דף יא ע"ב, סימנים קנח-קנט.

15 חידושי הראב"ד על בבא קמא, מהדורת ש' אטלס, ירושלים תשמ"א, עמ' עב-עה. ראו גם השגתו בהלכות נזקי ממון יג, י, וכן ספר כתוב שם: השגות הראב"ד על בעל האבאר בהמשה סדרים, מהדורת מנחם זאב חסידה, ירושלים תש"ן, עמ' קמד-קמה.

16 רא"ש, בבא קמא פ"ג, סימן ט (דף קכה ע"ב בדפוס וילנא).

17 חידושי הרשב"א על הש"ס, מהדורת א' ליכטנשטיין, ירושלים תשכ"ז, עמ' קע-קעד.

18 נדפס בדפוסים, וראו גם: ב"מ לוין, אוצר הגאונים: תשובות גאני בבל ופירושיהם על פי סדר התלמוד, יב: מסכת בבא קמא, ירושלים תש"ג, עמ' 43-44 והערה ב שם.

19 חידושי הר"י מיגש למסכת בבא בתרא וליקוטים לבבא קמא ובבא מציעא, מהדורת מ"ש שפירא, ירושלים תשמ"ה, עמ' רמג-רמד; שטמ"ק (לעיל הערה 13), עמ' רסט; לורץ (סם), הפירושים, עמ' 129.

20 ממה שלפנינו ברי"ף הנדפס (יד ע"ב-טו ע"א) קשה להכריע. אבל ראו הרמב"ן בספר מלחמות ה" על אתר, ו' מגיד משנה' בהלכות נזקי ממון יג, י. הרא"ש (לעיל הערה 16) ניסה לפרש את דברי הר"ף על דרך אחרת, וכבר חלק עליו בית יוסף, חושן משפט, סימן תיג. ראו: 'לחם משנה' להלכות נזקי ממון (סם). תמיהה היא למה התכוון בעל 'מגדל עוז' (שם): 'ילפי שר"י אלפס ז"ל האריך בו באורו [...].'

ומשיגיו,²¹ והיא העומדת ברקע פסקו של הרמב"ם²² ועוד.²³ אבל גרסה זו, הגאונית-ספרדית לכאורה, הייתה ידועה גם לאשכנזים. ידעוה רש"י והתוספות, היא המובאת ב'ספר הישר',²⁴ וכאמור עמדה לפני סופרו של כ"י פירנצה, שהוא כתב יד אשכנזי מובהק,²⁵ והוגהה במאוחר אל תוך כתבי היד האשכנזיים. במקרה זה אין התפלגות הנוסח תואמת את ההתפלגות הקבועה בין הענפים שגילה שמא יהודה פרידמן בבבא מציעא.²⁶ לקמן יוצגו שני הנוסחים. במקום שאין הם נבדלים הבדל של ממש, הבאתי בפנים את נוסח כ"י המבורג 165 (19) בלבד, ושינויי נוסחאות הובאו למטה. במקום שהנוסחים נחלקים, הצבתי מול כ"י המבורג, מייצג נוסח ד, את כ"י פירנצה, מייצגו של ח. לשני הנוסחים החלוקים הובאו למטה השינויים מעדיהם הנוספים – לנוסח ד משאר כתבי היד, ולנוסח ח מן ההגהות שנעשו בכתבי היד של נוסח ד.

סימני כתבי היד²⁷

ה	כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 165 (19)
ו	כ"י וטיקן, Vat. ebr. 117
מ	כ"י מינכן, ספריית המדינה 95 Cod. hebr.
א	כ"י מדריד, אסקוריאל G-I-3
ק	כ"י קרמסטמינסטר, ²⁸ Héb 114/19
פ	כ"י פירנצה, הספרייה הלאומית II 8
ד	דפוס ונציה

( ) מחיקה מכוונת בכתב היד

[ ] תוספת בין השיטין או בגיליון בכתב היד

- 21 ראו בעל המאור והרמב"ן על הרי"ף (שם), רבינו יהונתן מלוניל, מהדורת ש"י פרידמן, ירושלים וניו יורק תשכ"ט, עמ' 93–94, ו'נימוקי יוסף' על אתר.
- 22 הלכות נזקי ממון יג, י.
- 23 כן היה לפני ר' זכריה אנגמתי, ספר הנר, מהדורת J. Leveen, לונדון 1961, דף 10 ע"א. ראו גם: המאירי, בית הבחירה לבבא קמא, מהדורת ק' שלזינגר, ירושלים תשכ"א, עמ' 97; תוספות רי"ד, מהדורת נ' זק"ש, ירושלים תשי"ח, עמ' טז; פסקי הרי"ד, מהדורת א"י ורטהימר, ירושלים תשל"ו, עמ' י; ר' ישעיה האחרון, שם, עמ' מד.
- 24 מהדורת ש"ש שלזינגר, חלק החידושים, ירושלים תשי"ט, עמ' 323, סימן תקמג.
- 25 ראו הקדמת ד' רונטל למהדורה הפקסימילית של כתב היד, ירושלים תשל"ב, בעיקר עמ' 4–5; וכן: מ' סבתו, כתב-יד תימני למסכת סנהדרין ומקומו במסורת הנוסח, ירושלים תשנ"ח, עמ' 10–11, וראו הספרות המצוינת להלן הערה 27.
- 26 ש"י פרידמן, 'לאילן היוחסין של נוסחי בבא מציעא – פרק בחקר נוסח הבבלי', מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאל ליברמן, הביא לדפוס ש' ראם, ירושלים תשמ"ג, עמ' 93–147; הנ"ל, 'להתהוות שינויי הגירסאות בתלמוד הבבלי', סידרא, ז (תשנ"א), עמ' 67–102; הנ"ל, תלמוד ערוך: פרק השוכר את האומנין, הנוסח, ניו יורק וירושלים תשנ"ז, עמ' 25–55.
- 27 רובם נסקרו אצל פרידמן, 'לאילן היוחסין (שם), עמ' 104–105; הנ"ל, תלמוד ערוך (שם), עמ' 64–69.
- 28 קטע מן ה'גניזה האירופית' ששימש לכריכת ספרים. כתב היד תואר ונוסחו נעתק עוד בסוף המאה הקודמת, ראו: ש' האממערשלאג, 'נוסחאות ע"פ שרידי כתב יד מתוך גמרות כתובות קודם שנת ה"א ר', בית תלמוד, א (תרמ"א), עמ' 185–187, 222–224, 280–282. סוגייתנו נעתקה שם בעמ' 281–282.

... מילים מחוקות או קרועות בכתב היד

האות ה בצמוד לסימנו של אחד מכתבי היד משמעה הגהות באותו כתב יד.

במקום שהדבר אפשרי נותק נוסח ההגהות מנוסח הפנים של כתבי היד, שכן ההגהות משקפות את הגרסה החלוקה.

נוסח הסוגיה (על פי ה)

- 1 אמ' רבא ראשון חייב בנזקי שני
- 2 בין בנזקי גופו בין בנזקי ממונו
- 3 שני חייב בנזקי שלישי
- 4 בנזקי גופו אבל לא בנזקי ממונו
- 5 מה נפשך אי נתקל פושע הוא שני נמי נ[חייב]
- 6 ואי נתקל לאו פושע הוא אפל' ראשון נמי נפטר
- 7 ראשון ודאי פושע הוא
- 8 שני אגופו מחייב דהיה לו לעמוד ולא עמד
- 9 אממונו פטור

נוסח הדפוס – ד (על פי ה)   נוסח הר"ח – ח (על פי פ)

10 דאמ' ליה	[דהוה ליה בור
11 האי בירא לאו אנא כריתיה	ולא מצינו בור שחייב בו את הכלים
12	אי הכי ראשון נמי ראשון מנפשיה נפל
13	אי לר' מאיר דאמ' נתקל פושע הוא

1 אמ' אמר ד בנזקי בנזקי וק שני וקפ 2 בנזקי בנזקי ק גופו גופו [דשני] הא בנזקי בנזקי ק ממונו ממונו דראשון א ממונו [דראשון] [דשני] הא 3-4 שני - ממונו [נחשט והושלם בגיליון ק 3 שני] שני ופ שני ק חייב [חייב] א בנזקי בנזקי ק שלישי שלישי ק 4 בנזקי בין בנזקי פ גופו גופו דשני א גופו [דשני] [דשלישי] הא אבל לא [בין] [אבל לא] פ בנזקי בנזקי פ ממונו [אות אחרונה נכתבה על הגרד ה ממונו בי"ד ק ממונו פ ממונו [דשלישי] הא 5 מה ד ממה ד אי] אם ק פושע פושע א שני שני וקפ נ[חייב] לחייב ו לחייב מפד מחייב אק [בנזקי ממונו דשלישי] הא 6 ואי א ומאפד אם ק לאו] [לאו] פ הוא] [הוא] א אפל' אפי' וא חסר מ אפילו קפד נפטר] ליפטר ומפד נפטר א לפטור ק [בנזקי ממו' דשני] נוסף הא 7 הוא] [כחן] דמנפשיה הוא נפל נוסף א שני שני וקפ אגופו מגופו ו בנזקי גופו א [דשלישי פ] נוסף הה מחייב נחייב פ מחייב מק דהיה שהיה ו לו] ליה מאפ לא ק לעמוד] לעמד א 9 אממונו] [נוקי] אממונו א 10-16 [דהוה - כדאית ליה] [הוסף בין השיטין ובגיליון פ 10 דאמ' ליה] דמצי א"ל ו דא"ל מקד. דהוה] הוי הו ג"א משום דהוה הה הכי ג'ד'י דהוה הא ל"א דהוה הק ליה] שני נוסף הה 11 לאו] לא א לאו אנא] אנא לאו מ כריתיה] אי הכי ראשון נבי פסוד ליכי ליה. האי בירא לאו אנא כריתיה ראשון מנפשיה נפל הילכך לדברי הכל חייב נוסף מ 12-16 אי הכי - כדאית ליה] חסר א 12 נמי] ליפטר נוסף הה בור הוא נוסף הק ראשון] ראשו' הו מנפשיה] מנפשי' הו נפל] בין לר' מאיר בין לרבנן ראשון חייב בין בנזקי גופו בין בנזקי ממונו נוסף הה 13 אי] חסר הה לר' כר' הו דאמ' דאמר הו חסר הק הוא] חסר דהו ... נבי לחייב נוסף הק

אי לרבנן דאמרי נתקל לאו פושע הוא	14
אי לרב נחמן בר יצחק כדאית ליה	15
אי לר' יוחנן כדאית ליה	16

ה

17 מיתיבי כולן חייבין על נזקי גופן
18 ופטורין על נזקי ממונן
19 מאי לאו אפ[י]לו ראשון
20 לא לבר מראש' והא כולן קתני
21 אמ' רב אדא בר אהבה כולן הנ[י]ז[ו]קין [פי' משני ואילך]
22 האי מאי אי אמרת בשלמ' אפ[י]לו ראשון היני דקתני כולן
23 אלא אי אמרת לבר מראשון מאי כולן ל[י]תני הנז[ו]קין
24 אלא אמ' רבא

פ (נוסח ח)

ראשון חייב בניזקי שיני
בין דאיתזק בגופו דראשון
בין דאיתזק (מגופו) ממונו דראשון
ושיני חייב בניזקי שלישי

ה (נוסח ד)

25 ראשון חייב בניזקי שני [גוף פ']
26 בין בניזקי גופו
27 בין בניזקי ממוני דשני
28 ושני חייב בניזקי שלישי

14 אי[חסר הק לרבנן] לרבנ' הו רבנן הק דאמרי - הוא[חסר הה דאמרי] דאמ' הק הוא[אגופו נמי ניפטר אלא אפ... לרבנן נוטף הק 15 אי - ליה] בשהיה לו להזהיר ולא הזהיר כרב נחמן הה אי לר' יוחנן כדאי' ליה הו ... כדאית לי' הק 16 אי - ליה] אי כר' יוחנן שהיה לו לעמוד ולא עמד הה אי לרב נחמן כדאי' ליה הו ... רב נת... בר... כדאית לי' הק 17 מיתיבי[מתיבי מאפ חייבין] חייבי פ על נזקי[בניזקי ו בניזקי קפ גופן] גופו פ 18 ופטורין[ופטורי פ על נזקי] בניזקי ו בניזקי קפ ממונן[ממונו פ 19 אפ[י]לו] אפי' ומאד אפיל' ק אפיל פ ראשון[ראשו' פ 20 לא לבר] אמ' רב אדא בר אהבה לבר פ מראש' מראשון ומאקפד מאי שנא בשלישי [בגליון: שיני] בניזקי ממונו דלא דא' ל' האי בירא לאו אנא כריתיה דהוה ליה בור ולא מצינו בור שחייב בו את הכלים אי הכי ראשון נמי מנפשיה נפל אי לר' מאיר האמ נתקל פושע הוא אי לרבנן דאמרי נתקל לאו פושע הוא אי לרב נחמן בר יצחק כדאית ליה אי לר' יוחנן כדאית ליה נוטף ק והא[הא ק כולן] כולם אד קתני[אלא נוטף מ 21 אמ' - אהבה] חסר פ אמ' ד כולם א הנ[י]ז[ו]קין[הנזקי] (הניזוק על ידי ראשון) [הניזוקין] ו הניזוקין מקפ הנזוקין א הניזוקין ד [פי' - ואילך]] חסר ומאקפד 22 האי מאי[חסר פ האי] קטוע ק בשלמ' בשלמא ומקד אפ[י]לו] אפילו וקפד אפי' מא היניו ומאק הינו פד כולן] כולם מ 23 אי אמרת[למאן דאמ' מ אימרת א כולן] כולם מ ל[י]תני[ליתני ומאקפד הנז[ו]קין] הניזוקין ומפ הנזוקין א הניזוקין קד 24 אלא[(אי איתמר הכי איתמר) נוטף ונחמא א אמ' אמר וד 25 בניזקי] בניזקי ק בין בניזקי ד שני[שיני וק גופו דשני ד [גוף פי']] חסר בכל כתבי הוד 26-32 בין דאיתזק - כריתיה[דאיתזק ... בין דאיתזו ... ושני חייב ... שלישי דאיתזק ... לא אממו... בירא לאו... הק 26 בין בניזקי גופו] [דראשון פ] נוטף: הה חסר ד בניזקי גופו] מחזיקה [דאיתזק] בגופו הא דשיני נוטף ו דשני נוטף מ דאיתזוק[דאיתזוק] בגופו הא דראשון[דראשון פ] נוטף: הה 27 ממוני[ממונו ומקד בניזקי ממוני] מחזיקה [דאיתזוק] בממונו הא דשני[דשיני ו חסר ק דראשון פ' הה דאיתזוק] מחזיקה [דאיתזוק] בממונו הא 28 ושני[ושני וק שני מ בניזקי] בניקי ק שלישי[גופו דשלישי מ 29-32 בניזקי - הכלים] חסר ק

בדאיתזוק מגופו דשיני	29	בנוקי גופו
ולאו בדאיתזוק ממנו דשיני	30	אבל לא בנוקי ממנו
דאמ' ליה האי בירא	31	דהויא ליה בור
לאו אנא כריתיה	32	ולא מצינו בור שחיב בו את הכלים
פ (נוסח ח)		ה (נוסח ד)
הינו דקתני כולן חיבי' על ניוקי גופ	33	
פטורי' על ניוקי ממון	34	
אמ' מר כול... חיבי' על ניוקי גופן	35	
ופטורין על ניוקי ממון	36	

ה

37	הניחא לשמואל דאמ' כל תקלה בור היא
38	אלא לרב דאמ' אי אפקריה אין
39	ואי לא אפקריה לא מאי איכא למימר
40	בשלמ' ממוניה מצי מפקר ליה
41	אלא גופו היכי מפקר ליה
42	תרגמה רב אדא בר מיני[מי] קמיה דרבינא
43	כגון שהוזקו כלים בכלים

29 בנוקי גופו] חסר מ [בדאתזוק] בגופו מחזיקה הא דשלישי נוסף ו גוף שלישי ... שני דהיה לו לעמד נוסף הה בדאיתזוק מגופו דשיני] גוף שלישי ... שני דהיה לו לעמד נוסף הה בדאיתזוק] מחזיקה [בדאתזוק] בגופו הא 30 בנוקי ממנו] מחזיקה [בדאתזוק] בממונו הא מאי טעמ' נוסף ו דשלישי] דשלישי מאי טעמ' נוסף מ מאי טעמ' נוסף א מ"ט נוסף ד [בדאיתזוק] [בדאתזוק] בממונו מחזיקה הא 31-32 דהויא - כלים] דאמ' ליה האי בירא לאו אנא כריתיה א גר"ש דהוה ליה בור ולא מצינו בור שחיב בו את הכלים הא דאמ' - כריתיה] דאמ' ליה האי בירא לאו אנא כריתיה א גר"ש דהוה ליה בור ולא מצינו בור שחיב בו את הכלים הא 31 דהויא] דהוה וקד הוה מ דהוה הא. דאמ' ליה] ... אמ' הו 32 בו] חסר מ כריתיה] כריתיה] הו 33-34 הינו - ממון] חסר ההק הינו] והיינו הו דקתני] דתני הו חיבי' חיבין הו ניוקי גופן] ... על ניוקי גופן ... 34 פטורי' ופטורין הו על ניוקי ממון] ... הו 35-36 אמ' בר - ממון] ... הו אמ מר ... חיבין ... גופן ... על נוק... הק כול... כולן א חיבי' חיבין ההא על] נגד הה ניוקי] נוקי ההא 36 ניוקי] נוקי ההא 37 הניחא] הניחא פ לשמואל] ל... אל פ לשמואל ק דאמ' דאמר ד כל] כלה פ תקלה] תקלא א היא] הוא מקפד 38 אל] אבל מ דאמ' דאמר וד אי] [אי] א אפקריה] אפקרה מאק 39 ראי] אי בכל כתבי הוד אפקריה] חסר ומאד לאפקרה ק מאי איכא למימר] חסר מאפ 40 בשלמ' - ליה] חסר ד בשלמ' [בשלמא מק ממנוניה] ממנונו ומקפא מצי] חסר וקפא קא מ מפקר] מפק' ו ליה] להו 41 אל - ליה] חסר ד אל] אל' ו היכי ... ליה] מאי איכא למימר א היכי] מי מ מפקר] מפק' ו משכחת דמפקר פ [לעולם כדקאטרין; בעיקרא ודקשיא לך אמאי חיבין בנוקי גופן ופטורין בנוקי ממון] נוסף בגיליון מ לעולם כדאמר מעיקרא ודקשיא לך כולן חיבין נוסף ד 42 תרגמה] תרגומה ק תרגומ' מ תרגמה פ תרגומא א מיני] מי] מניומי ואפד מיניומי ק אהבה מ קמיה דרבינא] חסי דרבינא] דרבינ' פ 43 כגון] חסר מא ... ק שהוזקו] בשהוזקו מ בכלים] שיכול להפקיד נוסף ק

הראשונים כבר האריכו לפרש כל אחת מהנוסחאות על קשייה, ואביא כאן בקצרה רק את מהלכו הכללי של כל נוסח.

נוסח ח

חלק א

- 1 בדברי רבא, המחלק בין נתקל ראשון לנתקל שני, מתפרשים הלשונות 'גופם' ו'ממונם' בגוף ובממון של הניזוקים. היינו הנתקל השני, בניגוד לראשון, פטור מנזקים שגרם לממון הנתקל שאחריו. הנימוק להקלה בדינו הוא: לא מצינו בור שחייב בו את הכלים, שכן נעשה גופו של האדם השני תקלה ברשות הרבים, כדין בור, ובור חייב בנזקי גוף בלבד, 'חמור ולא כלים'.
- 2 אף הברייתא מתפרשת על דרך זו: כולם חייבים בגופם – של הניזוקים, ופטורים מנזקי ממונם – של הניזוקים. אלא שהברייתא, בניגוד למימרת רבא, משווה את דין הנתקלים, ואינה מחלקת בין ראשון לשני.
- 3 לאחר שנדחתה האוקימתא של רב אדא בר אהבה בברייתא: 'כולם – לבר מראשון', בטלה ההבנה הראשונה שהבינה הסוגיה בדברי רבא.
- 4 מעתה מתפרשים הלשונות 'גופם' ו'ממונם' שבדברי רבא במזיקים, לאמור: נזקי הגוף והממון שחילק בהם בין ראשון לשני הם נזקים שגרמו גופם וממונם של המזיקים עצמם לגוף הניזוק. היינו הנתקל השני, בניגוד לראשון, פטור מנזקים שגרם ממנו שלו לגוף הנתקל אחריו. הקולא כדין הנתקל השני מנומקת עכשיו נימוק חדש, שכן מעתה אין עלינו לתרץ חיוב חלקי בנזק שגרם גופו, כי אם פטור מלא מהנזק שגרם ממנו: 'דאמר ליה: האי בירא לאו אנא כריתיה'. בכך מתורצת התיובתא. הברייתא משמיעה שוויון בדינם של נתקל ראשון ושני בנזקי גוף שגרם גופם ('כולם חייבים בנזקי גופם') ובנזקי ממון שגרם גופם ('ופטורים בנזקי ממונם'), ואילו רבא משמיע חילוק בדיניהם של ראשון ושני בנזקים שגרם ממנו (הראשון חייב בנזקים שגרם ממנו, השני פטור).

חלק ב

- 1 בחלקה השני של הסוגיה מקשים על שיטת רב מתוך הברייתא הנזכרת. לדעת רב, אין בור אלא בדאפקריה, ולפיכך אין גוף האדם יכול להיחשב בור. ואילו הברייתא פוטרת את גופם של הנתקלים מנזקי ממון, כדין בור.
- 2 רב אדא בר מניומי מתרץ את הברייתא אליבא דרב בשהוזקו כלים בכלים. היינו הברייתא איננה פוטרת את גוף הנתקל מנזקי ממון שגרם, כי אם את ממונו בלבד.

נוסח ד

חלק א

- 1 הלשונות 'גופם' ו'ממונם' בדברי רבא הראשונים מתפרשים במזיקים. לאמור: הנתקל השני, בניגוד לראשון, פטור מנזקים שגרם ממונו להולך אחריו. הנימוק הוא: 'האי בירא לאו אנא כריתיה' (השווה נוסח ת, חלק א, שלב 4).
- 2 מובן שאף הברייתא המוצגת כתיובתא על רבא מתפרשת במזיקים: הנתקלים חייבים מנזקים שגרם גופם לאחרים, ופטורים מנזקים שגרם ממונם לאחרים, בלא הבדל בין הנתקל הראשון לנתקלים אחריו.
- 3 לאחר שנדחת האוקימתא של רב אדא בר אבהו בברייתא,
- 4 מתפרשים דברי רבא פירוש חדש, בניזוקים, בנימוק: 'לא מצינו בור שחייב בו את הכלים'. (השווה נוסח ת, חלק א, שלב 1).

חלק ב

- 1 הקושיה: 'הניחא לשמואל [...] אלא לרב מאי איכא למימר' איננה נובעת עוד מהעמדת שיטת רב מול הברייתא כבנוסח ת, ואף אי אפשר שהיה כן על פי נוסח ד, שהרי 'נזקי ממונם' שהברייתא פוטרת נתפרשו בנוסח ד בממון המזיקים (לעיל חלק א שלב 2). נמצא שהברייתא פוטרת את הנתקל השני ואילך מנזקים שגרם ממונו, אבל אינה משמיעה דבר על הגוף המזיק את הממון, שהוא עניינה של מימרת רב. הקושיה על רב 'מאי איכא למימר' נובעת כעת מן הסתירה בין ההעמדה האחרונה של דברי רבא (לעיל חלק א שלב 4) בניזוקים, לבין שיטת רב. רבא פוטר את הנתקל השני מנזקים שגרם לממון הניזוק, ואילו לדעת רב אין הגוף נעשה בור להיפטר מנזקי ממון.
- 2 (בשל הקושי שמעוררים דברי רב על לישנא בתרא של רבא, חוזרת הגמרא אל ההבנה הראשונה בדברי רבא [לעיל חלק א שלב 1]. בכך מתחדשת הקושיה עליו מן הברייתא [לעיל חלק א שלב 2]).²⁹
- 3 ואילו פרשנותו של רב אדא בר מניומי בברייתא לא נועדה ליישבה עם שיטת רב, אלא לשוב וליישבה עם דברי רבא בלשון הראשון.

נסקור את ההבדלים בין הנוסחים:

- א. ההבדל הראשון והבולט לעין הוא בעצם מבנה של הסוגיה. על פי נוסח ח לפנינו שתי סוגיות – הסוגיה הראשונה עוסקת בתיובתא על מימרת רבא; השנייה עוסקת בתיובתא חדשה מאותה ברייתא על שיטתו של אמורא אחר (רב). על פי נוסח ד לפנינו סוגיה אחת ארוכה,

29 שלב זה הושם בסוגריים, שכן אינו מפורש בגוף הסוגיה, ראו להלן.

אשר שני חלקיה עוסקים בפרשנותה של מימרת רבא. וגם הברייתא מעומתת, לאורך כל הסוגיה, עם דברי רבא בלבד.

ב. בנוסח ח משתנה פירושם של דברי רבא מנזקי גוף וממון של הניזוקים לנזקי גוף וממון של המזיקים, והבנה זו היא מסקנת הסוגיה; בנוסח ד משתנה ההבחנה של רבא בין 'גוף' ל'ממון' מהמזיקים לניזוקים, ואחר כך חוזרת הגמרא שוב אל הלשון הראשון: המזיקים.

ג. בנוסח ח מתפרש החילוק של הברייתא בין גוף לממון של הניזוקים; בנוסח ד – בין גוף לממון של המזיקים.

ד. בנוסח ח הקושיה 'הניחא לשמואל [...]'. היא מן הברייתא על דברי רב; בנוסח ד הקושיה היא מדברי רב על הלשון השני של רבא.

ה. בנוסח ח מיישב רב אדא בר מניומי את הברייתא אליבא דרב; בנוסח ד הוא מיישב אותה עם דברי רבא הראשונים.

עדיפותו של נוסח ח בסוגיה בולטת לעין מכמה טעמים:

א. מסתבר שנוסח המתפרש בשתי סוגיות נבדלות קודם לנסוח המאחה אותן.³⁰ קשה להניח שיחידה אחת, שמהלכיה מודבקים במאולץ, קדמה לשתי חטיבות המתפרשות ביתר פשטות כל אחת לעצמה.

ב. דברי רבא על פי פשוטם מתפרשים מתחילתם בניזוקים, כפי שמפרשם נוסח ח. הלוא 'רבא לפרש הברייתא דקדרין ווגין קאתי'.³¹ הוא נוקט את לשון הברייתא: 'ראשון חייב בנזקי שני, ושני חייב בנזקי שלישי', ובה לפרש את טיבם של 'נזקי שני': 'בין בנזקי גופו בין בנזקי ממונו' (היינו דשני, הניזוק על ידי ראשון), ואת טיבם של 'נזקי שלישי': 'בנזקי גופו אבל לא בנזקי ממונו' (היינו דשלישי, הניזוק על ידי שני).

ג. דחיית הלשון השני של רבא בנוסח ד (חלק ב שלב 1) מפני שיטת רב היא מוקשית ומסורבלת. מדוע לדחות את דעתו של אמורא אחד (רבא) מפני דעתו של אמורא אחר (רב), שחברו חלוק עליו (שמואל), מה גם שקיימא לן שהלכה דווקא כשמואל? מדוע לא הסיקו בפשטות שרבא כשמואל סבירא ליה? מי אָלִימָא קושיה מדברי אמורא מתויבתא העולה מברייתא, עד שהחליט בעל הסוגיה להשיב את התויבתא על רבא למקומה רק כדי להציילו מלחלוק על שיטת רב?³² ואמנם כמה מן הראשונים פסקו להלכה כלשון השני של רבא (חלק א, שלב 4), ולא כמסקנת הסוגיה, החוזרת ללשון הראשון (חלק ב, שלב 2), שכן 'לא הוצרכו בעלי

30 ראו: ש"י פרידמן, 'איחוי פרשיות סמוכות בסוגיות הבבלי', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות [ירושלים תשל"ו]: מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים תשמ"א, עמ' 251–255.

31 תוספות, בבא קמא לא ע"א, ד"ה 'אמר'.

32 ראו הערתם של בעלי הגיליון על התוספות, שבאה לתרץ מדוע אין בנוסח ח מולך מקביל, המקשה על מימרת רבא משיטת רב: 'מצי למימר דרבא סבירא ליה כשמואל ולא סבירא ליה כרב. אבל לקמן קאי "הניחא" [כלומר הקושיה מדברי רב] אברייתא [כן הוא בנוסח ח בלבד], דברייתא נשנית אליבא דכולי עלמא, שייך למיפרך: הניחא לשמואל' (שטמ"ק [לעיל הערה 13], עמ' רסד). הכרח שמימרת אמורא לא תסתור ברייתא ה'נשנית אליבא דכולי עלמא', אבל אין כל הכרח שתסכים עם מימרת אמורא אחר, ומדברי רב על מימרת רבא 'לא שייך למיפרך'.

הגמרא להחזיר דברי רבא על הדרך הראשון [...] אלא מפני הקושיה שהקשינו עליו מדברי רב, וכיוון דלית הלכתא כוותיה דרב אין אנו צריכים להעמיד דברי רבא כר"מ.³³
 ד. על פי נוסח ד מוחזר רבא ללשון הראשון בעקבות הקושיה משיטת רב. כך היא גרסת הדפוסים:

הניחא לשמואל [...] אלא לרב [...] מאי איכא למימר?
 לעולם כדאמ' מעיקרא! ודקשיא לך כולם חייבין,
 תרגמא רב אדא בר מניומי קמיה דרבינא שהווקו כלים בכלים³⁴

אבל מהלך זה של חזרה לפרשנות הראשונה בדברי רבא – 'לעולם כדאמר מעיקרא' – וחיידוש הקושיה עליו מן הברייתא – 'ודקשיא לך כולם חייבין' – אינו מפורש בגוף הגמרא אף לא באחד מכתבי היד!³⁵ מלשונם של רש"י³⁶ וכל הראשונים³⁷ ניכר שאף הם לא גרסוהו. נוסח הגמרא לכל עדיה, עד ערב הדפוס ממש, גרס את תירוצו של רב אדא בר מניומי בברייתא מיד אחרי הקושיה העוסקת בשיטת רב:

הניחא לשמואל [...] אלא לרב [...] מאי איכא למימר?
 תרגמה רב אדא בר מניומי קמיה דרבינא שהווקו כלים בכלים

קשה מאוד להניח שבין הקושיה על שיטת רב לבין התירוץ התוכף אחריה: 'תרגמה רב אדא', הבליע בעל הסוגיה 'דרך העלמה ולא יפרש כלל'³⁸ מהלך מהפכני כמו השבת פרשנות רבא לקדמותה וחיידוש התיובתא הראשונה על דבריו.³⁹ הסמיכות בין הקושיה על דברי רב לבין התירוץ שעושה רב אדא בברייתא מלמדת שהקושיה צריכה להתפרש בפשטות בסתירה בין דברי רב לבין הברייתא, כבנוסח ה, ולא בקושיה מרב על רבא, כבנוסח ד.⁴⁰ ואמנם הר"י מיגש

33 לשון הראב"ד בחידושו (לעיל הערה 15), עמ' עד-עה. וכן כתב הרא"ש ש'אליבא דשמואל קאי תירוץ ראשון' (לעיל הערה 16, אבל ראו דבריו בהמשך שם), ובדומה לזה ברשב"א (לעיל הערה 17) ועוד. לשון ראשון של רבא נתפרש לראב"ד אליבא דר' מאיר, הסובר (בסוגיה הקודמת לשלנו): 'נתקל פושע הוא'.

34 הובא על פי דפוס ונציה.

35 אלא בגיליון כ"י מינכן בלבד, ראו נוסח הסוגיה לעיל. ראו: נ"נ רבינאוויטץ, ספר דקדוקי סופרים מסכת בבא קמא, מינכען תרמ"ב, דף לג ע"א, אות צ.

36 ד"ה 'תרגמה רב אדא בר מניומי': 'לעולם מילתיה דרבא כדהוה שמעינן ליה מעיקרא [...] ודקשיא לך ברייתא [...]'].

37 לראשונה גורס אותה בית יוסף (לעיל הערה 20).

38 לשון הרשב"א בסוגיה (לעיל הערה 17) לעניין אחר.

39 מכאן קושיית בעלי ה'גיליון' בשטמ"ק (לעיל הערה 32), שאיזו להם לפהות את המילה הקטנה 'אלא' לפני תירוצו של רב אדא, כדי לתלות בה את המפנה החרף של 'השתא הדר ביה ובא ליישב הברייתא ללישנא קמא'. ראו גם דברי הרא"ש בזה (לעיל הערה 16).

40 אפשר שגם הלשון: 'הניחא לשמואל [...] אלא לרב [...] וכו', כעדה שהמקור העומד בסתירה עם דברי רב ובניחותא עם דברי שמואל נעלה על שניהם בסמכותו, דהיינו ברייתא. אילו נבעה הקושיה באמת מדברי רבא, הרי לא לרב קשיא ולא לשמואל ניחא, אלא לרבא ניחא אליבא דשמואל וקשיא אליבא דרב.

לא הכיר כלל את הפירוש המסב את הקושיה 'הניחא' [...] על דברי רבא.⁴¹ זו הובנה לו כמוסבת בהכרח על הברייתא, ולפיכך הסיק ש'סמך התלמוד על פירוש [הברייתא] [...] נזקי ממונם [...] שהוא גופם דניזקין וממונם דניזקין'. בכך הוכיח שנוסח ח הוא 'הנוסחה האמתית'.

אבל קודם לכל השיקולים האלה עומדת נקודת המוצא של התפלגות הנוסחים, והיא פרשנותה של הברייתא: 'כולם חייבים בנזקי גופם ופטורים בנזקי ממונם'. כאמור עוסקת הברייתא על פי נוסח ח, וכן דברי רבא המעומתים עמה בתחילה, בנזקי הגוף והממון שנגרמו לניזוקים. על פי נוסח ד עוסקת הברייתא, ועמה דברי רבא, בנזקים שגרמו גופם וממונם של המזיקים. מהו פשוטה של ברייתא זו כשלעצמה? מתוך רצף הסוגיה וממקבילותיה של הברייתא⁴² ניכר שאין היא אלא סיפא של הברייתא של 'קדרים וזגים'⁴³ אשר פתחה את הסוגיה ושעליה הוסבו דברי רבא מתחילתם. ואם כן, כך יש לשחזר את הברייתא בשלמותה:

הרישא:

ראשון חייב בנזקי שני

ושני חייב בנזקי שלישי

ואם מחמת ראשון נפל

ראשון חייב בנזקי כולם

והסיפא:

כולם חייבים בנזקי גופם

ופטורים בנזקי ממונם

הדעת נותנת שהלשון 'נזקי גופם' ו'נזקי ממונם' שבסיפא מוסבת על 'נזקי שני' ו'נזקי שלישי' שברישא, כלומר על נזקיהם של שני ושלישי, הניזוקים, כפי שפירש נוסח ח. אבל לשון הברייתא, שלא כתחבירה, מטה לפרשנות של נוסח ד: נושא המשפט 'כולם חייבים' הוא המזיקים, וכינוי הגוף שבסופו: 'גופם', 'ממונם', נראה כאילו מוסב עליהם, על המזיקים, 'מדלא קתני חייבין על נזקי הגוף ופטורים על נזקי הממון'.⁴⁴

אלא שברייתא זו עצמה, הרישא והסיפא, מונחת לפנינו בתוספתא⁴⁵ ואף הובאה בירושלמי,⁴⁶ בזה הלשון:

41 לעיל הערה 19.

42 ראו לקמן.

43 ואמנם הרי"ף על אתר (לעיל הערה 20) מביא אותן ברצף אחד.

44 לשון הרשב"א (לעיל הערה 17).

45 תוספתא, בבא קמא ב, ח (מהדורת ש' ליברמן, ניו יורק תשמ"ח, עמ' 7-8).

46 ירושלמי, בבא קמא ג, ה (ג ע"ד). הנוסח בירושלמי כ"י אסקוריאל וזה כמעט לגמרי. ראו: א"ש רוזנטל, ירושלמי

ניזקין: יוצא לאור על-פי כתב-יד אסקוריאל, בצירוף מבוא על-ידי א"ש רוזנטל, הוסיף מבוא ופירוש: ש' ליברמן, ירושלים תשמ"ד, עמ' 7.

קדרין שהיו מהלכין זה אחר זה
נתקל הראשון ונפל
בא חבירו ונתקל בו ונפל
הראשון משלם לשיני והשיני לשלישי
ואם מחמת הראשון נפלו כולם
הראשון משלם על ידי כולם
וחייבין על נזקי אדם ופטורין על נזקי כלים

כבר העיר שאול ליברמן כי 'ברור מן הלשון' שהכוונה לנזקים שגרם המזיק בגופו לאדם ולכלים שנתקלו בו, היינו לגופם וממונם של נזוקים.⁴⁷ שיטתו של נוסח ד בגמרא, המפרש את הברייתא בנזקי גוף וממון של מזיקים, יכולה הייתה להתיידי רק על לשונה של הברייתא כהופעתה בגמרא: 'נזקי גופם' ו'נזקי ממונם', ולא כהופעתה בתוספתא: 'נזקי אדם' ו'נזקי כלים'. האם עמדה הלכה זו מתחילה לפני הסוגיה בשינוי לשון, או שמא היא היא ההלכה שבתוספתא, ועובדה בתוך מסגרת הסוגיה? נראה שכאן בידינו להוכיח שנוסח התוספתא והירושלמי הוא הנוסח שעמד גם לפני אמוראי בבל, ואפילו אמוראים מאוחרים. הלא מן האוקיימא של רב אדא בר מניומי: 'כגון שהזוקו כלים בכלים', מהדהדת בבירור לשונה המקורית של הלכה זו: 'פטורים על נזקי כלים' לפיכך, הכרח לפרש שדברי רבא במקורם נאמרו על נזקי גוף וממון של נזוקים, ועומתו עם הברייתא בנוסחה הראשון והמקורי, המתפרש אף הוא בניזוקים, ממש כנוסח ח.

רק אי אז אחרי דורות אחרונים של אמוראים⁴⁸ נשתנתה לשונה של ברייתא זו⁴⁹ בהשפעת לשונה של מימרת רבא: 'גופם' ו'ממונם', ולא: 'אדם' ו'כלים'. רק החותם החדש – והאמביוולנטי –

47 ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ט: סדר נזיקין, ניו יורק תשמ"ח, עמ' 25. ראו גם: א' גולדברג, 'סדר ההלכות ותכונות התוספתא', מ' בראשור וד' רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 181.

48 רב אדא בר מניומי מצוי תדיר, כמו כאן, בחברתו של רבינא. עם כל הקשיים שמעורר שמו של רבינא (ראו כעת: א' כהן, רבינא וחכמי דורו: עיונים בסדר הזמנים של אמוראים אחרונים בבבל, רמת גן תשס"א), דומה שאין חולק שאין המדובר בר' אבינא הקדום, בן הדור השני, ואף לא ברבינא האחרון, הנזכר באיגרת רב שרירא גאון. האמורא רבינא, במקום שאינו מוזהה לא עם הראשון ולא עם האחרון, נקרה הרבה הן עם רבא הן עם רב אשי. בין אם נקבל את הדעה המחברת את אלה לאדם אחד ובין אם לאו, עומדים אנתנו בין הדור הרביעי לדור השישי. רב אדא בר מניומי, תלמידו, צריך אם כן להיות בן דורו של רב אשי או בן דור תלמידיו.

49 לשאלה הכללית של היחס בין הלכות התוספתא למקבילותיהן בתלמוד ראו עוד להלן והערה 67. חוקרים בעלי השקפות שונות הודו בעצם קיומם של שינויים שהכניס התלמוד במקורותיו, כגון ניסוחים פרפרסטיים של שוני הברייתות ולשונות פירוש של סתם הסוגיה, אלא שהם נבדלו זה מזה במשקל שייחסו לה ובמידת ההתפתחות שתלו בה. ראו: ד' רוזנטל, "בני התלמוד הפסיקו וקפצו להקשות בתוך הברייתא" – בבלי כתובות ע"א–ע"ב, תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 551–576; ש"י פרידמן, 'הברייתות שבתלמוד הבבלי ויחסן לתוספתא', ד' בויראין ואחרים (עורכים), עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית לכבוד ח"ו דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 171–172, 195–196. בין הפעולות שייחס פרידמן למעבדים הלשוניים האחרונים של הבבלי מצויות גם האחדות סגנוניות בין רכיבי הסוגיה: ברייתות ומימרות. ראו: פרידמן, 'לדתהות שינויי הגרסאות (לעיל הערה 26), עמ' 77.

שטבעה הסוגיה בלשון הברייתא, אפשר לפרשה, מאוחר יותר, במזיקים, ובכך להפך את הסוגיה כולה.⁵⁰ מעבדי הסוגיה, יוצריו של נוסח ד, פירשו את הברייתא בנזקי גוף וממון של מזיקים. גם את דברי רבא המעומתים עמה פירשו במזיקים, ואילו את לשונו השנייה של רבא, המיישבת דבריו עם הברייתא, העמידו בניזוקים. לשם כך החליפו זה בזה את הנימוקים של לישנא קמא ולישנא בתרא דרבא: את 'לא מצינו בור שחייב בו את הכלים' החליפו ב'האי בירא לאו אנא כריתה'. כן שינו את ניסוחה של לישנא בתרא של רבא מניסוח 'מזיקי' (איתזק בגופו של ראשון [...] בממונו דראשון [...] בדאיתזק בגופו דשני [...] בממונו דשני [...]) לניסוח 'ניזוקי' ('בנזקי גופו דשני [...] ממנו דשני, בנזקי גופו דשלישי [...] ממנו דשלישי'). הם הפכו תיובתא על אמורא ('לרב מאי איכא למימר') לקושיה בין שני אמוראים, ותחבו אל תוך הסוגיה פרשנות שלישית במספר למימרת רבא.⁵¹

מה הניע את המעבדים להרגיז את כל מרכיבי הסוגיה ממקומם ולשנותה מן היסוד? הנוסח המקורי, נוסח ח, מכיל שתי סוגיות נבדלות, שרק הברייתא הנדונה קושרת ביניהן. לא זו בלבד אלא שמסקנותיהן של שתי הסוגיות סותרות זו את זו: הסוגיה הראשונה מפרשת את דברי רבא פרשנות חדשה כדי שלא לסתור את ההלכה שבברייתא. הלכה זו היא: כל הנתקלים חייבים בנזקים שגרמו לגוף, ופטורים מנזקים שגרמו לממון. הסוגיה השנייה קיבלה את שיטת רב שלעולם חייב גופו של אדם גם בנזקי גוף וגם בנזקי ממון, ושהפטור של הברייתא חל רק על ממון שהזיק את הממון, שלא כפי שנתפרשה בסוגיה לעיל.⁵² נוסח ד הפך את מימרת רבא לציר המרכזי של הסוגיה לכל אורכה. התיובתא בין הברייתא לשיטת רב בסוגיה השנייה הוסבה לשני דיאלוגים, המתקיימים כל אחד בנפרד, בין מימרת רבא לברייתא ובין מימרת רבא לשיטת רב. בצד עצם ההישג של איחוי הנבדלות, סילק העיבוד את הסתירה.⁵³ תירוצו של רב אדא בר מניומי: 'כגון שהוזק כלים בכלים', אינו עומד בסתירה למסקנת הסוגיה הראשונה, שהרי מסקנה זו נדחית, והתיובתא מהברייתא על רבא מוצבת מחדש. תפיסת רב, המחייבת כל אדם גם בנזקי ממון, אינה סותרת את שיטת הברייתא ורבא, הפוטרים נתקל מנזקי ממון, שכן פטור זה מתפרש על פי נוסח ד בממונם של מזיקים: לא הגוף פטור מנזקי ממון, כי אם הממון פטור מנזקי הגוף.

50 במקרה זה לא התמורה בסוגיה גרמה לשינוי לשון הברייתא, כי אם להפך, שהרי אף בכל עדין של נוסח ח נשנית הברייתא כלפנינו. להגהה אחרת בברייתא, שנעשתה לצורך עיבוד הסוגיה, ראו לקמן.

51 שני השינויים האחרונים הם שינויי פרשנות ולא שינויי גרסה. אבל הם מתחייבים משינויי הגרסה שנמנו לפנינו, ובלא הם אין לראשונים קיום. אין להמעיט בחשיבותם של שינויי הפרשנות האלה, גם כשאינם הם נתמכים בהבדל של נוסח, שהרי 'הם משנים [...] את כל הסוגיא ואת כל מקוריותה' ('ג' אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 12, וראו להלן).

52 ואמנם פוסקים ספרדים תפסו את הסוגיה השנייה של נוסח ח כחלופה שאינה מחייבת את הראשונה, ופסקו כמסקנת הסוגיה הראשונה: כפשת הברייתא בניזוקים וכלישנא בתרא של רבא, בלא להיוקק לשיטת רב ולאוקימתא של רב אדא בר מניומי בסוגיה השנייה. ראו שיטת הגאון המובאת אצל רבנו חננאל (לעיל הערה 18), וכנראה גם הרי"ף (לעיל הערה 20, וראו גם הרמב"ן שם), הרמב"ם (לעיל הערה 22), ר"ז אגמתי (לעיל הערה 23) ועוד.

53 יפה לכאן הכלל שקלל א"ש רונטל: 'שני אלה גם יחד – הבקיע מחד והנסיון לאחותו מאידך – הם הם סימנים אובייקטיביים למקורות השונים, שהעורך האחרון צירפם כאן יחד' (רונטל [לעיל הערה 1], עמ' 34).

כך, אגב שימוש במגוון הזיקות בין גופים לממונות של מזיק וניזוק, הצליחו המעבדים להטיל שלום בין שלושה היגדים סותרים:

- א. ברייתא: כולם חייבים בנזקי גופם ופטורים בנזקי ממונם.
- ב. רבא: ראשון חייב בנזקי גוף וממון, שני פטור מהממון.
- ג. רב: אדם חייב לעולם הן בנזקי גוף הן בנזקי ממון, שאין גופו נעשה בור.

אימתי נעשה עיבוד זה? אף שנוסח ד, הנוסח המשני, הוא נוסחם של ראשונים וכתבי יד אשכנזיים, בעוד שנוסח ה, המקורי יותר, הוא נוסח גאונים וראשונים ספרדים, אין לומר שהגהה אשכנזית מאוחרת היא שיצרה את הנוסח התנייני, שהרי מצאנוהו כבר בפי שואליו בערבית של הר"י מיגש.⁵⁴ גדולה מזו, זהו נוסחו של כ"י המבורג, שתופעות הלשון⁵⁵ כתופעות הנוסח⁵⁶ שבו מוצאן 'מארץ מוצא התלמוד – בבלי'.⁵⁷ מאלפת העובדה שגוף כתב היד, שחזקתו מזרחית, מוסר את נוסח ד המעובד דווקא, בעוד שההגהות והגיליונות הם עדין של נוסח ה, הנוסח המקורי. מכלל שהפעולה שהולידה את נוסח ד היא מן מעשי העיבוד המזרחיים המוקדמים, שנעשו לכל המאוחר קודם לסופה של תקופת הגאונים.

אבל תיאור זה של התהוות נוסח ד איננו מתיר עדיין את כל קשיי הסוגיה. גם בנוסח ח כשלעצמו 'השתא יש כמה גמגומים'.⁵⁸ עיקר הקושי שהתלבט בו הראשונים בעלי גרסה זו הוא ההיגיון ההלכתי של מסקנת הסוגיה. הסתירה בין חיובו של ראשון בנזקי ממון בדברי רבא לבין הפטור בברייתא נפתרה על ידי פרשנות חדשה בדברי רבא, במזיקים. היינו ראשון זה פטור, כדברי הברייתא, ממה שהזיק גופו את ממון השני, וחייב, כדברי רבא, במה שהזיק ממנו שלו את גוף השני. המצב שנוצר הוא שגופו של איש זה נעשה בור, שהרי הוא פטור על נזקי ממון, כדין בור. ואם כן אין הוא אדם המזיק כי אם אנוס, כרבנן.⁵⁹ לעומת זאת הריהו מחויב במה שהזיק ממנו, ואם כן דינו דין פושע – ולא כמפקיר נזקיו לאחר נפילת אונס, שהוא פטור – וכשיטת ר' מאיר: נתקל פושע הוא.⁶⁰ כיצד יתקיימו שני מקראות הללו?⁶¹ קושי נוסף נעוץ במהלך הסרק

54 ראו: שטמ"ק (לעיל הערה 13), עמ' רסט.

55 ראו: י' קוטשר, 'מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי', לשוננו, כו (תשכ"ב), עמ' 174-177.

56 ראו למשל: י' גפני, 'הישיבה הבבליית לאור סוגיית בבא קמא קיז ע"א', תרביץ, מט (תש"ם), עמ' 292-301; וכן: פרידמן, תלמוד ערוך (לעיל הערה 26), עמ' 64 והנסמן שם.

57 קוטשר (לעיל הערה 55), עמ' 175. אבל ראו: ש"י פרידמן, 'כתביהוד של התלמוד הבבלי: טיפולוגיה של כתיב', מ' ברי"אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, כוג'ים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 182.

58 לשון תלמידי רבנו פרץ (לעיל הערה 13).

59 למחלוקת ר' מאיר ורבנן בדין נתקל – פושע או אנוס – ראו: בבלי, בבא קמא כט ע"ב, והסוגיה הקודמת לזו הנדונה כאן: שם לא ע"א.

60 ראו ההערה הקודמת. קושיה זו תורצה בשני הכיוונים הפוכים הבתבקים: (א) ראשון פושע, כר' מאיר, ולכן חייב במה שהזיק ממנו, ואילו דין בור ששיוינו לגופו, הוא מפני כלא הזיק בידים (ראו: תוספות רי"ד [לעיל הערה 23], וראו מה שהקשו על סברה זו התוספות, ד"ה 'אמר', או שהזיק רק אתר נפילה (בעל המאור) [לעיל הערה 21], וראו תשובת הרמב"ן עליו [לעיל הערה 21]). תירוץ התוספת קושיה זו שם (מתוך הלשון נראה תירוץ

של תירוצו של רב אדא בר אהבה (שלב 3 בחלק א של הסוגיה לעיל). כשתירץ אמורא זה את דין הברייתא ('כולם' [...]) [פטורים בנזקי ממונם] בפטור של שני ואילך, מאי קסבר? מה מקום היה לתירוץ זה אם הברייתא שונה במפורש 'כולם'? ואף על רבא עצמו, שחילק בין חיובי הראשון לחיובי הבאים אחריו, קשה: האם אפשר שבא לפרש את הברייתא ד'קדרים וזגים' ולא הכיר את הסיפא שלה המשווה במפורש בין חיוביהם של כל הנתקלים: 'כולם' [...]) [פטורים בנזקי ממונם]? אף כאן מסייעת ברייתא זו כפי שהיא שנויה בתוספתא ומובאת בירושלמי: 'וחייבין על נזקי אדם ופטורין על נזקי כלים' – בלא המילה 'כולם'. כבר הציע דוד הלבני שלפני רב אדא בר אהבה, כמו לפני רבא עצמו, מונחת הייתה הברייתא כפי שהיא בתוספתא,⁶² בלי המילה 'כולם'. לפיכך יכול היה רבא למעט וללמד ש'פטורין' – לבר מראשון, החייב גם בנזקי כלים. והוא שפירש רב אדא בר אהבה בפשטות, ושמא משמו של רבו, רבא, ממש: פטורים מנזקי כלים – הניזוקים. כל עוד הייתה הגרסה בברייתא כך, בלא 'כולם', לא היה מקום לדחיית תירוצו של רב אדא בר אהבה, והסוגיה נסתיימה כאן. הייתה זו סוגיה אמוראית פשוטה וקלה, המכוונת לפשוטה של מימרת האמורא, ואולי אפילו לפשוטה של הברייתא. רבא חילק בין הראשון לבין הנתקלים אחריו בכל הנוגע לחיוב נזקי ממון של ניוזק. הראשון דינו דין אדם המזיק, והנתקלים בו נעשו כמיין בור, וחיובים בנזקי גוף בלבד. ואילו הברייתא, המשווה את דין הנתקלים לעניין זה, איננה מוסבת על הנתקל הראשון.⁶³ נראה להניח כי מראשיתו אכן כך יצא חלקה הראשון של הסוגיה מידי עורכיו: חטיבה פשוטה, שכללה את מימרת רבא, תיובתא מברייתא וישוב מסתבר מאוד של רב אדא בר אהבה.

לפיכך מלכתחילה הייתה הסוגיה במלואה צירוף של שתי סוגיות נבדלות, פשוטות בתכלית. שתיהן נסמכו זו לזו מפני שעסקו בברייתא אחת, אלא שכל אחת מהן עימתה את הברייתא עם מימרה אחרת, ופתרה את התיובתא בתירוץ אחר.

זו כגיליון שחזר אל התוספות) מעניין במיוחד מן הצד המתודולוגי: 'והשתא לא קשה [...] דכיוון שיתחייב לפי המסקנה [היינו במסקנת הסוגיה, כשהיוב הגוף גם בנזקי ממון אליבא דרב], אין לחוש אם יכול לומר: 'וליעטמין לשמואל מי ניחא''. (ב) ראשון אנוס הוא, כרבנן, שהרי הוא פטור ממה שהזיק גופו את ממון השני. וזה שתייבוהו בנזקים שגרם ממונו, הוא מפני שלא הפקירו. כך משמע מדברי הגאון שהובאו אצל רבנו חננאל (לעיל הערה 18), כפי שהעיר הרמב"ן (לעיל הערה 21), וכן כנראה פירש הרמב"ם (לעיל הערה 22). ראו: דברי הרמב"ן שכתב כן בשם הרי"ף (שם); 'נימוקי יוסף' (לעיל הערה 21); המאירי (לעיל הערה 23). גם פירוש זה איננו פשוט, שהרי אף השני אנוס הוא, ואם מוקמינן בשלא הפקירו רכושם, יתחייב גם השני במה שהזיק ממונו. משום כך הוצרך הרמב"ן להעמיד את השני בפות מדין אנוס, עיין שם.

61 קושי זה התגלגל, במהופך, גם לנוסח ד המעובד. שם יוצא שהראשון פטור ממה שהזיק ממונו את אחרים, אבל חייב במה שהזיק בגופו לממון אחרים. גם כאן תירצו שיש אנוס שדינו דין אדם המזיק (תוספות שלנו, תלמידי רבנו פרץ [לעיל הערה 13], הראב"ד [לעיל הערה 15]), או להפך: שפושע הוא כר' מאיר, אבל פטור מהנזק שגרם ממונו, כי 'אע"ג דרבא סבר כר' מ, בהא לא סבר כר' מ' (תוספות שלנו, רשב"א [לעיל הערה 17]). גם כאן מעירים התוספות כי 'אע"פ שזה דוחק, אין לחוש כיוון דלא קאי מסקנא הכי).

62 ד' הלבני, מקורות ומסורות: ביאורים בתלמוד, מסכת בבא קמא, ירושלים תשנ"ג, עמ' קיח-קיט. כך כנראה התכוון גם ליברמן בוהירתו לרמזו, ראו: ליברמן (לעיל הערה 47), עמ' 25.

63 ראו: הלבני (שם).

א. הסוגיה הראשונה העמידה מול הברייתא את מימרת רבא, הפוטר אף הוא את הנתקלים מנזקי ממון, אלא שהוא מוציא מכלל זה את הנתקל הראשון.
 ב. הסוגיה השנייה העמידה מול הברייתא את שיטת רב, החלוקה עליה מחלוקת עקרונית: הברייתא מחילה דין בור על הנתקלים, ושיטת רב היא שתקלה שלא הופקדה, אין לה דין בור, ועל כן גופו של אדם אין לו דין בור.

כל אחת מהסוגיות נסתיימה באוקימתא אמוראית: הראשונה – של רב אדא בר אהבה; השנייה – של רב אדא בר מניומי. אלא שמטבע הדברים סותרות גם שתי האוקימתות זו את זו. הראשונה העמידה את הברייתא בנוקים שגרם הגוף של הקדר השני ואילך. השנייה העמידה אותה בנוקים שגרם ממון כל הקדרים. מובן שמימרת רבא בסוגיה הראשונה, הפוטרת את הנתקל השני מנזקים שגרם לממון, עומדת בסתירה עקרונית לשיטת רב בסוגיה השנייה, המחייבת כל נתקל בנוקי ממון.

משום כך באה יד מאוחרת, דחתה את האוקימתא הראשונה⁶⁴ ופירשה את דברי רבא פירוש מחודש: בנוקי גוף וממון של מזיקים. בכך השאירה את משמעות הברייתא בעינה, כפי שהיא מובנת בפתח הסוגיה השנייה, בלא האוקימתא של רב אדא בר אהבה, ומנעה קיומן של שתי אוקימתות סותרות באותה ברייתא. פרשנותו השנייה של רבא, בחילוק גוף וממון של מזיקים, גם סילקה את הסתירה בין רב לרבא.⁶⁵ המעבד, שדחה את תירוצו של רב אדא בר אהבה, לא נמנע מלהגייה לשם כך את הברייתא. אבל הוא לא נצרך להגהה נועזת מדי: המילה 'כולם' צמודה לבבא זו של הברייתא מלפניה:

ואם מחמת הראשון נפלו כולם הראשון משלם על ידי כולם
 וחייבין על נזקי אדם [...].

ומכאן קצרה הייתה הדרך להגהה קלה: 'כולן חייבין על נזקי גופן [...]'. מתוך כך נדחה תירוצו של רב אדא בר אהבה, ונתערער הגיונו.

גהה זו מדגימה תופעה קיצונית מתוך מגוון הדרכים שבהן טופלו מקורות תנאיים המצוטטים בתלמוד הבבלי. תופעה זו חורגת מתחומם של גלוסות אמוראיות וקיצורים בברייתות 'למתניהו

64 על אחרונה של דחיה זו תעיד גם אריכות הלשון האופיינית: 'האי מא, אי אמרת בשלמ' אפילו ראשון היינו דקתני כולן, אלא אי אמרת לבר מראשון מאי כולן, ליתני הניזוקין'. פרדמן מנה ניסוחים מסוג זה בין הקריטריונים לסוגיות בתרא-אמוראיות. ראו: פרידמן (לעיל הערה 6), עמ' 303. דוגמה מעניינת לעיבוד מאוחר ראו: מ' כהנא, 'גילוי דעת ואונס בגיטין – לחקר השתלשלות המסורות המחלפות בעריכתן המגמתית של סוגיות מאוחרות', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 225–263. אלא שבסוגיה שלנו הוסיפו היא ספרותית ולא הלכתית. אפשר אפילו לומר שהשיקול של רצף ספרותי של פנים הסוגיה דחה שיקולים הלכתיים חיצוניים.

65 הפרכה היחידה ששרדה היא חוסר ההתאמה בין פשט הברייתא והקושי העולה ממנה על דברי רבא, כפי שנוסחו בסוגיה הראשונה, לבין שיטת רב והאוקימתא של רב אדא בר בניזבי בסוגיה השנייה. זהו הגורם להתהוותו של נוסח ד מאוחר יותר.

בלישנא קלילא/ 66 אל עיבודים מכוונים. 67 פרידמן, המרחיב את מידת השפעתו של הבבלי על הברייתות, 68 מנה סוגים שונים של עיבודים: שינויי לשון וסגנון, שינויים שיסודם בשאיפה להתאים את הברייתא למינוח ולתכנים ההלכתיים הרווחים בעולמם של המעבדים, ניסיונות לסגל את לשונה של ברייתא ללשון משנה או מימרת אמורא סמוכה ושינויים הנובעים מתפיסות ערכיות מתחדשות. אולם דומה שההגהה כאן חורגת גם מתחומם של עיבודים כאלה. זוהי מניפולציה מודעת שלא נעשתה בלחצן של נסיבות חיצוניות חדשות: הלכתיות, לשונית או ערכיות, כי אם לצורך הילוכה של הסוגיה המקומית. ההגהה לא נעשתה לצורכה של השמועה האמוראית שבתוכה שובצה הברייתא בראשונה, כי אם לצורך עיצובו של הרובד העליון

66 חידושי הרמב"ן לבבא מציעא קו ע"ב (כל חדושי הרמב"ן, ב, ירושלים תשכ"ב, דף קנה ע"ד). ראו: ש' ליברמן, תוספת ראשונים: פירוש מוסד על כתיב יד התוספתא וספרי ראשונים ומדרשים בכתבי יד ודפוסים ישנים², ב, ירושלים תשנ"ט, עמ' 140. וראו לעיל הערה 49.

67 היחסים המורכבים בין הברייתות בתלמוד הבבלי לבין הספרות התנאית החיצונית הולידו מרחב גדול של השערות במחקר. לסקירת הדעות השונות בשאלה זו ראו: פרידמן (לעיל הערה 49), עמ' 163–165, 183–190. בקצה האחד של קשת הדעות מצויה התפיסה הגורסת מקורות נבדלים לחלוטין ביסוד הברייתות הבבליות וביסוד התוספתא, כשיטתו של תנן אלבק, ראו: ח' אלבק, מחקרים בברייתא ותוספתא ויחסן לתלמוד, ירושלים תש"ד, עמ' 65–138 (=הנ"ל), מבוא לתלמודים, תל אביב תשמ"ז, עמ' 54–78). דומה שמתוך שתיקות של ליברמן (ראו דברי רוזנטל המצוטטים אצל פרידמן [שם], עמ' 163, וכן עמ' 192, הערה 101) ומבין ריסי הערותיו הפזורות, עולה השקפה דומה בדבר 'מסורת אחרת' ו'שיטה אחרת' המשמשת את הבבלי במקום שיש הבדלים גדולים בין הברייתות למקבילותיהן בתוספתא. ראו למשל: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ב: סדר זרעים, ניו יורק תשט"ו, סוף עמ' 633; הנ"ל, תוספתא כפשוטה, ג: סדר מועד, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 203, ד"ה 'בבבלי' (אבל ראו: ש"י פרידמן, 'תוספתא עתיקתא', תרביץ, סב [תשנ"ג], עמ' 324–327); ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ה: סדר מועד, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 1081, ד"ה 'רבי אומר', וראו מבוא לתוספתא כפשוטה, ג: סדר מועד, ניו יורק תשכ"ב, עמ' יד. דברי אפשטיין בזה אינם נהירים כל צורכם, אבל נראה שדעתו נוטה פחות לתאוריית המקורות הנבדלים ויותר להנחה שהתלמוד הבבלי עיבד את מקורותיו. ראו: י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז, עמ' 241–262, בעיקר עמ' 246 (ראו: מ' מורשת, 'הברייתות העבריות בבבלי אינן לשון חכמים א', י' קוטשר, ש' ליברמן, מ"צ קדרי [עורכים], ספר זכרון לחנוך ילון, רמת גן תשל"ד, עמ' 276 ועמ' 277 הערה 11). אולם לא כך הובן אפשטיין על ידי הבאים אחריו. לחשיפת השתלשלות משעשעת ומאלפת בתולדות המחקר ראו: פרידמן (לעיל הערה 49), עמ' 183–188. בקוטב האחר מצויה הסברה, המבצבצת עוד מדבריהם של רבים מן הראשונים, כי 'בעלי הגמרא' הכירו את הלכות התוספתא כפי שהן, אלא ששנו אותן בדרך פרפרסטיט ובתוספת פירושים. ההשקפה התולה את ההבדלים בין הברייתות למקבילותיהן בפעולות עיבוד ושכלול של הבבלי גופו רווחה בראשית ימיה של 'חכמת ישראל', והיא שבה וקונה לה שביטה בשנים האחרונות. ראו: A. Goldberg, 'The Tosefta: Companion to the Mishna', S. Safrai (ed.), *The Literature of the Sages*, I (CRINT, 2, 3a), Assen and Maastricht 1987, pp. 292–293; idem, 'The Babylonian Talmud', *ibid.*, pp. 333–335 (לעיל הערה 49), וספרות מחביא שם. ראו גם מה שהעיר אגב הילוכו: ש' נאה, 'אין אם למסורת', תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 444. מן ההיבט הלשוני הובעה דעה זו כבר לפני חכאי יובל על ידי מורשת (שם), עמ' 275–314; הנ"ל, 'נוספות ללשונן של הברייתות העבריות בבבלי ובירושלמי', מ"צ קדרי (עורך), ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, ב, רמת גן תשל"ד, עמ' 31–73; הנ"ל, 'פעלים חדשים ומחודשים בברייתות שבבבלי', י' קוטשר (עורך), ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, רמת גן תשל"ב, עמ' 117–162. אבל ראו כנגדו: י' ברויאר, 'על גלגולי לשון חז"ל בתלמוד הבבלי', בראשון רוזנטל (לעיל הערה 47), עמ' 91–126, וביבליוגרפיה נוספת מן הזווית הלשונית שצוינה שם. בלא לנקוט עמדה בסוגיה כללית זו די לענייני בכך שבסוגיה זידן ברויים עדיין עקבותיו של הנוסח הקודם של הברייתא, נוסח קרוב למה שלפנינו בתוספתא, ושנוסח זה הוגה בתוך הסוגיה. ראו: פרידמן (לעיל הערה 49), עמ' 196–197.

והמאוחר שלה. אגב עיצובו של רובד זה, אשר שכלל את בניינה של הסוגיה והטה את זרימתה לאפיקים חדשים, נשלחה יד גם בלשונם של המקורות התנאיים. נמצא שמקבילה תנאית חיצונית של ברייתא המשמשת בסוגיה⁶⁹ עשויה לסייע בשחזורו של הילוך שמועה בבלי עתיק שכבר נכבש תחת הנדבך שבנו אחרונים.

סוף דבר

א. ראשיתה של הסוגיה בשתי סוגיות אמוראיות פשוטות. בכל אחת מהן תיובתא מברייתא על אמורא ותירוץ על ידי אוקימתא אמוראית. מימרת האמורא וטיב התירוץ שונים – ואף סותרים – בשתי הסוגיות.

ב. סוגיה א וסוגיה ב הוסמכו זו לזו, בהיותן מוסכות על ברייתא אחת.

ג. בשל הסתירה בין מרכיביהן ומסקנותיהן נדחתה מסקנתה של סוגיה א באמצעות הגהה בברייתא (תוספת המילה 'כולם'). לסוגיה הוכנס תירוץ חדש, המשנה את מימרת האמורא במקום את ההלכה התנאית. מהלך זה יצר התאמה בין מימרות שני האמוראים בסוגיות א ו-ב וסילק אחת משתי האוקימתות הסותרות. כך נתהווה נוסח ח שלפנינו.

ד. בזמן מן הזמנים, אחרי דורות האמוראים, נשתנתה לשונה של הברייתא שינוי נוסף ('גופם' ו'מומנם', במקום 'אדם' ו'כלים'), בהשפעת מימרת אמורא שעליה.

ה. מתקנים מאוחרים עוד יותר, אבל לא יאוחר מסוף תקופת הגאונים, לא הסתפקו בהרמוניזציה שנעשתה בין הסוגיות, ואיחו את שתיהן למהלך אחד, בתנופה שהיפכה את מהלכה של הסוגיה הראשונה, ושהוציאה את הסוגיה השנייה הרחק מפשטה. היפוך זה של משמע הסוגיה ושל הברייתא שביסודה התאפשר רק בזכות השינוי שחל קודם לכן (שלב ד כאן) בלשונה.

*

בסוגיה זו ניכר תחום ברור בין שכבת יסוד אמוראית, מתונה בהגיגה ובניסוחה (שלב א), לבין שני מעשי עיבוד אנונימיים (שלב ג ושלב ה) משוכללים ונפתלים, רבי ברק ורבי מעקשים. שכבת היסוד האמוראית נתהוותה בתקופה האמוראית השנייה:⁷⁰ סוגיה אחת בדור תלמידי רבא והאחרת בדורו של רב אדא בר מניומי, בן זמנו של רב אשי או תלמידיו.⁷¹ לפיכך מסתבר שמעשה העריכה אשר סמך את שתי הסוגיות – 'בחירת נושאי המאמרים ורציפותם', כלשונו של אליעזר שמשון רוזנטל – אירע בסוף ימי האמוראים או סמוך לאחר מכן. רק מאוחר יותר נעשתה

69 בכך לא באתי לטעון שהבבלי השתמש דווקא בתוספתא שלנו, אלא זו בלבד: כיוון שהלכות זהות ודומות לאלה שבתוספתא שבידינו משמשות לעתים קרובות בתלמוד, בין שנשאבו מהתוספתא שבידינו בין שנשאבו ממקור אחר, אפשר להציע שדמיון מעין זה נתקיים אי פעם גם בסוגיה הנדונה אם מתגלים בתוכה עקבות לדבר.

70 ועל כן אין לה מקבילה בירושלמי, לבד מגוף הברייתא המובאת שם על בנתנהו.

71 לעיל הערה 48.

ההרמוניזציה בין הסוגיות, אותו עיבוד אשר הוסיף לסוגיה תירוץ חדש, המשנה את מהלכה ואת מסקנתה. המעבד לא נמנע משלוח ידו גם בגופה ובכליה של הברייתא לצורך עיצובה מחדש של הסוגיה (נוסח ח). שינוי נוסף שהתרחש בלשונה של הברייתא, אף הוא אחרי תקופת האמוראים, פעל בכיוון של האחדה סגנונית בין מימרת אמורא לברייתא.⁷² מתקנים מאוחרים עוד יותר, אבל עדיין במזורה, יזמו מהלך מרחיק לכת של איחוי שתי הסוגיות. לשם כך היפכו את משמעותן של הברייתא ושל מימרת רבא, החליפו זה בזה לשונות בסוגיה, הסבו תיובתא מאמורא אחד לתיובתא על אמורא אחר, ותחבו לסוף הסוגיה מהלך נוסף המהפך את מסקנתה. נוסח מעובד זה הוא הנשקף מכל כתיבי היד שבידינו, והוא רווח בפי ראשונים ושואליהם במערב כבמזרח, אף כי קודמו מתקיים בצדו, בעיקר בפי גאונים וראשונים אבל גם בשוליה של המסירה הכתובה שבידינו.

מה אופיים של התהליכים שעיצבו סוגיה זו? יסוד היסודות של חקר הנוסח הקלסי הוא ההנחה ש'פנים אחרות של התוכן',⁷³ אשר נתהוו טרם עריכתו של הספר, דינן דין 'ספר אחר', 'וכל אחת היא אמיתית – אמת של הטיקסט',⁷⁴ ועל כן ראוי לשחזרו ולהציגן 'מערכה מול מערכה';⁷⁵ ואילו שיבושים והגהות שאירעו במהלך המסירה הכתובה של ספר ערוך אחד מקיימים יחסי הייררכיה בין מוקדם למאוחר ומסתירים מעינינו את הספר המקורי.⁷⁶ החילופים בסוגיה שלפנינו ודאי אינם שיבושים פשוטים של מסירה אירופית ביניימית. אלה עיבודים מקיפים ויזומים שמולדתם במזרח. גם 'חילופי גרסה' כפי שהגדירם רוזנטל, היינו ניסוחים מקבילים אשר נוצרו במעטפת הלשונית – אך לא בגוף השמועות – של תלמוד ערוך בעת מסירתו רבת הדורות על פה,⁷⁷ אין כאן; אין אלה שינויים בעטיפה הלשונית כי אם הבדלים עמוקים של משמעות, ואין אלה מסורות שוות ערך כי אם עיבוד על גבי עיבוד. עם זאת קשה לקבוע את שלבי העיצוב המרכזיים של הסוגיה בתוך גבולותיה המקובלים של עריכה, שהרי הם מאוחרים לשכבה האמוראית האחרונה,

72 לתיאור הגהה של 'ברייתא אחת על פי ברייתא אחרת, מימרא על פי ברייתא, דברי תלמוד על פי ברייתא ומימרא' ראו: פרידמן, להתוות שינויי הגרסאות (לעיל הערה 26), עמ' 77.

73 י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה², ירושלים ותל אביב תש"ס, עמ' 1.

74 ראו: ש' ליברמן, מבוא לתוספת ראשונים, ד, ירושלים תרצ"ט, עמ' טו.

75 ראו: א"ש רוזנטל, 'ללשוניתיה של מסכת תמורה', תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 328.

76 המחקר התלמודי בראשיתו פירש את כל שינויי הנוסח כשיבושי מסירה שכיסו את פניו של אב נוסח מקורי אחד. התפיסה הסינופטית, המכירה במסורות נבדלות ושוות ערך, החלה מתפתחת בסוף המחצית הראשונה של המאה העשרים. ראו: ליברמן (לעיל הערה 74), עמ' יב–טו והערה 2 (לדרכו זו של ליברמן בפרשנות התוספתא ראו הדוגמאות שאסף ע' שרמר, "לישנא דרבנן וגורסיהון" ו"סוגיא דגמרא", אסופות, ח [תשנ"ד], עמ' נא, הערה 2); אפשטיין (לעיל הערה 73), עמ' 1–165; הנ"ל (לעיל הערה 67), עמ' 234; וראו סקירת תולדות המחקר: פרידמן, 'לאילן היוחסין (לעיל הערה 26), עמ' 96–104.

77 ראו בעיקר: א"ש רוזנטל, תלמוד בבלי מסכת פסחים: כ"י ששון-לונצר ומקומו במסורת הנוסח, לונדון תשמ"ה; הנ"ל (לעיל הערה 1). על ראשיתן של הבחנות רופפות ברוח זו שקדמו לרוזנטל ראו: זוסמן (לעיל הערה 2), עמ' 104, הערה 194; עמ' 110, הערה 207; ע' שרמר, 'בין מסורת עריכה למסורת-נוסח: מהדורה אחרת של בבלי מועד קטן מן הגניזה', תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 376, הערה 8. פרידמן ניסה ליצור מתוך מאמריו של רוזנטל השונים ומן התופעות השונות שתיאר במסכתות נבדלות הייררכיה עקבית ומסודרת של שינויי הנוסח, אבל דומה שאף הבחנותיו השונות של רוזנטל עצמו ראיות להצבה 'מערכה מול מערכה' ואינן משתבצות היטב בסטמה 'אנכית'. ראו: פרידמן, להתוות שינויי הגרסאות (לעיל הערה 26), עמ' 71–73, הערה 14.

חשוב מזה: הם מרוחקים הרבה, בתוכנם, במהלכם וכנראה אף בזמנם, מבחירת אבני היסוד וסידורן. שלד הסוגיה – רצף מימרות אמוראים וברייתא – נשמר בכל הגרסאות, ומבריש מן הקצה אל הקצה את כל המהפכות בנוסח ובמשמע.⁷⁸ קביעתו של שלד זה היא המייצגת, על פי הדעה המקובלת, את המונח העמום עריכה⁷⁹ – הפעולה החותמת את ההתוות, והפותחת את פרק המשנה של המסירה, על תופעות ההגהה, הפרשנות והעיבוד הטפלות לה. תולדותיה של סוגיה זו משמיעות מחדש את האנחה החוזרת ומהדהדת מפיחם של בעלי הביקורת התלמודית בדבר טשטוש המושגים שיוצר התלמוד הבבלי במונחים הפילולוגיים המקובלים.⁸⁰ לכאורה מתבקש כאן חידושו של מונח כלאיים שיוסיף אל מבוכת הגדרים המתחדשים בכל יום עוד 'מסירה מעצבת', 'עיבוד מסרני' או 'צירה משמרת'.⁸¹ אולם נשאלת השאלה אם אמנם ניתן לייחס את התהליכים שעיצבו את הסוגיה למסירה כלשהי, ובניסוח אחר: האם אפשר להציב את קו העריכה שלה על סידורן הראשון של אבני היסוד, הברייתא והמימרות? מובן שתולדותיה של סוגיה אחת אינן עשויות לשמש נקודת משען לבחינה כוללת של מונחי ביקורת התלמוד. אולם התהוותה הלוליינית של יחידת תלמוד זו מציעה דוגמה מובהקת לקשיי הניתוח והמינוח שמציבה שמועה מן השמועות לפני חוקרים ומהדירים. לא באתי אלא לנסות ולפענח את מקורות המבוכה בנקודה מוגבלת זו, ותבוא 'פרוטה' זו ותסייע ב'זהב הביורורים הגדולים'.⁸²

78 השווה למסקנתו של ברודי, אשר מצא בתלמודם של גאונים שינויי לשון וניסוח וכן הוספת פירושים נרחבים ואפילו שלבים חדשים על הדיון המקובל. על פי מסקנתו בכל נוסחי התלמוד שבידינו – מקטעי הגניזה ותלמודם של הגאונים ועד לכתבי היד וגרסאות ראשונים – נדירות מאוד סוגיות הבנויות 'אבני יסוד שונות או שהן משלבות את אותן האבנים במבנים שונים ובמהלכים שונים, לקראת יעדים נפרדים' (י' ברודי, 'ספרות הגאונים והשקט התלמודי', זוסמן ורוזנטל [מחקרי תלמוד, א, לעיל הערה 2], עמ' 256). לתופעות דומות מאוד של שלד זה בתוך רקמת חיבור נבדלת ראו הסוגיות הנסקרות אצל: שרמר [לעיל הערה 77]. ראו גם: ו' נעם, 'מסורות נוסח קדומות בהגהות רש"י בתלמוד', סידרא, יז (תשס"א-תשס"ב), עמ' 109-150.

79 רונטל העמיד את העריכה על 'נושאי המאמרים ורציפותם – והעיקר, הסדר והמבנה של המשא-ומתן הדיאלקטי' (רוזנטל [לעיל הערה 1], עמ' 30). סימנן של עריכות נבדלות ממש: 'סידור שונה של העניינים בהקדמת המאוחר או באיחור המוקדם ואף [...] הברל בקישור העניינים ובמבנה המשא ומתן' (שם, עמ' 26). וראו גם הסימנים שמנה בלשונות המוחלפים בתמורה (הנ"ל [לעיל הערה 75]). אף דוד רוזנטל סיך הוספת גאונות, ובהן הכרעות הלכה, קושיית ותירוצים ותוספת נדבכים בסוגיות, ובקצרה: 'שקלא וטריא כעין תלמוד' לתולדות הנוסח – או, אם נדייק: לתולדות הגירסה – של התלמוד 'ד' רוזנטל, 'לישנא דכלה', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 273-308, ראו שם, עמ' 308). להגדרות מצמצמות של עריכה ראו גם: ברודי (לעיל הערה 78), עמ' 253-256.

80 'היכן – חוזר אני ושואל לעומת זה – מסתיימת העריכה, ומניין מתחילה מסורת הנוסח?' (רוזנטל [לעיל הערה 1], עמ' 3, ועוד הרבה כאלה במאמר זה ובאחרים); 'שוב נוכחנו עד כמה קשה ההבחנה בין תופעות השייכות לתחום העריכה לבין תופעות השייכות לתחום תולדות הנוסח של התלמוד הבבלי, ועד כמה הולכת היא ומישששת ונעשית בלתי ברורה' (רוזנטל [לעיל הערה 79], עמ' 308); 'אין המתודות של ביקורת הנוסח הולמות לגמרי את המסירה שבעל-פה' (ברודי [לעיל הערה 78], עמ' 286); וראו: זוסמן (לעיל הערה 2), הערות 203, 205, עמ' 107-109.

81 על מגוון התופעות שנדחסו תחת הכותרת 'חילופי גרסה' ראו לעיל הערה 79. להצעות מינוח חדשות (ניסוח/מסירה יוצרת) ראו למשל: ברודי (לעיל הערה 78), עמ' 254. וראו הצעתו של פרידמן להוסיף על חילופי עריכה ומסירה 'דגם שלישי' המתרחש על גבי נוסח כתוב, דגם הכולל ליטוש סגנוני לגווניו, ושיש בו מוקדם ומאוחר ברורים, ואף על פי כן 'לשני הענינים יש [...] יחס של חילופי אב' [...] מסורות שונות, לישנא אחרינא ודבר אחר' (פרידמן, תלמוד ערוך [לעיל הערה 26], עמ' 39).

82 ראו: ג' שלום, 'מתוך הרדורים על חכמת ישראל', הנ"ל, דברים בגו, תל אביב תשל"ו, עמ' 386.

קו העריכה הפילולוגי נועד מעיקרו להגדיר את כל השינויים – חילופי המסירה – שהתחוללו אחריו כעיוותים של היצירה המקורית, ודן אותם לניכוש במעדרה של ביקורת הנוסח. לשון אחר: הוא משרטט את פניו של הספר כפי שהמחקר שואף לשחזרם. אשר על כן המונח עריכה מציין לא רק פעולה ספרותית שהתרחשה במרחקים ההיסטוריים, כי אם גם הנחת עבודה מוסכמת של המחקר, המזקה את פניו ה'אמתיים' של הספר בתחנה מתחנות התפתחותו, והשואף לשמרו בגלגול זה דווקא. דימוי זה של הספר בתודעת החוקר מותנה בכמה תנאים:

- א. הוא צריך להיות חופף את מצב הספר בתאריך ההיסטורי המיוחס לחיתומו.
- ב. הוא צריך להיות חופף את קביעת עיקר תוכנה וסדרה של היצירה, שהם המפתח למשמעותה.
- ג. הוא צריך להיות בר שחזור והפרדה מתוך צורתה הנוכחית של היצירה.
- ד. הכרח שיהיה מצוי בעין, ולו בשרידים זעירים, בעדויות נוסח ישירות או עקיפות כלשהן, שאם לא כן הופך כל קיומו להשערה פורחת באוויר, שדבר אין לה עם הספר הקיים.
- ה. הוא צריך להיות חופף את אופיו וייחודו של הספר כפי שנקבע בתודעה לאורך הדורות, ותודעת החוקרים בכלל זה.

מבוכת המונחים שמעוררת הסוגיה שלפנינו נובעת מסתירות יסודיות בין הקריטריונים שהצגתי: שני הראשונים מכאן, שלושת האחרונים מכאן. הקריטריונים א ו-ב מטים להכללתם של התהליכים המתוארים בתולדות המסירה:

א. תאריך החיתום המקובל: התפיסה ההיסטורית המסורתית מייחסת את 'עריכת התלמוד' לסוף ימי האמוראים, בסוף המאה החמישית או דורות ספורים אחריה. אם נבחן את פני הדברים דרך חרך ההצצה של סוגייתנו, הרי עיצובם של ענייניה ובנייניה, כמו עיצובן של רבות מאחזיותיה במרחבי התלמוד כולו, רחוק מרחק רב מן השכבה האמוראית התואמת את התאריך הזה.

ב. קביעת הסדר והתוכן, דהיינו אבני היסוד, מוקדמת הרבה בזמן ובשכבות עיבוד לסוגיה שלפנינו.

מכאן המגמה לאחר את כל התהליכים המעצבים דוגמת אלה שסקרתי ולשייכם – בכינויים משתנים – לתולדות המסירה. מגמת הצמצום – עד אבסורד לעתים – של הגדרת העריכה בחקר התלמוד נובעת אמנם משני הבחנים הללו, אך לא במידה שווה. זוסמן כבר עסק בהרחבה בפער שבין התפיסות המסורתיות בדבר 'עריכת התלמוד' בסוף ימי האמוראים או דורות ספורים אחריהם לבין התווות של 'תלמוד דידן' מאות שנים אחרי כן.⁸³ אבל דומה שלא פער זה הוא העומד ביסוד מבוכתו של המחקר המודרני, כי אם הקריטריון האחר: תפיסת קביעתן של אבני היסוד של

83 זוסמן (לעיל הערה 2), עמ' 104-106, הערות 194, 196. וראו מה שכתב שם בעניין השפעתם של גורמים שבתאולוגיה ובהשקפה על הוויכוח.

הסוגיה כמסמנת את הולדת הספר. בנוהג שבעולם קובע רצף התוכן את המשמע. משום כך מייצגת קביעת התכנים את העריכה. אבל ייחודה העמוק של ספרותנו מתגלה בנקודה זו – בפער רב הדורות והתהפכות בין התוכן למשמעו. הסוגיה שלפנינו מדגימה היטב את הגיוון הדיאלקטי העצום של מהלכים והיפוכם העשוי להיתלות בתוכן ראשוני אחד. רוונטל העמיד את העריכה על התוכן והמשמע, ותלה את העטיפה החיצונית המתגוננת של הלשון במסירה, ואילו סוגיה זו מדגימה תופעה כמעט הפוכה:⁸⁴ שלד קבוע, לקוני, של חוליות מנוסחות מוליד במאוחר משמעים נבדלים. לכאורה אין כאן אלא פרשנות, שהיא משנית ומאחרת ליצירת גוף הסוגיה. אולם עצמתו של התהליך הפרשני, על כל היבטיו, אינה מאפשרת כמעט להשתמש עוד במונחי פרשנות ומסירה. הדברים אמורים בפרשנות שאיבדה מכבר את הכפיפות למושאה, פרשנות נועזת ומתחדשת, הגוברת על הטקסט שהוא עילת קיומה, והמכחידה את משמעו הראשון. פרשנות היוצרת בסוגיה מבנים חדשים בתכלית ומשווה לה את דיוקנה מכאן ולעולם. היא היא התופעה הגורמת 'לכך שאין המיתודות של ביקורת הנוסח הולמות'⁸⁵ את הספרות התלמודית. ביקורת הנוסח של ספרות חז"ל בכלל ושל התלמוד הבבלי בפרט לכודה מעצם הגדרתה בין המצרים של תפיסות סותרות: מכאן – תורה שעל פה, רבת הגלגולים ורבת הפנים, הנילושה ומתהפכת כחומר ביד מעצביה ומוסריה; ומכאן – גדרים פילולוגיים קפדניים מבית מדרשם של מלומדים אירופיים, המתבקשים לכפות עצמם על זרימתה של זו ולהבדיל בין מים למים: בין התהוות למסירה, בין ביקורת גבוהה לנמוכה, בין varianten ל־versionen.⁸⁶ התיאור האוקסימורוני המפורסם של אפשטיין מדגים היטב את המבוכה: 'סידור חיצוני [ההדגשה במקור] ברובו בלי לשנות דבר [...] חוץ מהוספות וקשרים שבין מימרות וסוגיות, קשרים שאמנם הם משנים לפעמים את כל הסוגיא ואת כל מקוריותה [ההדגשה שלי]'.⁸⁷

אופייה הטקסטואלי המיוחד של ספרותנו נובע מן הפער שבין הטקסט הראשון לפרשנותו כתופעה תרבותית, לא פחות משהוא נובע מן הפער שבין התוכן לניסוחו הלשוני הקבוע כתופעה טכנית. המתח בין היצירה למסירה כמונחים טכניים בתולדותיה של ספרות חז"ל אינו מנותק מן המתח שבין שימור לחידוש בתפיסה ההלכתית והפרשנית של יוצריה, ועשוי לשמש לו מעין מטפורה. מונח הכלליים הטכני 'מסירה יוצרת', שנוגד מחמת הדחק הטרמינולוגי, הוא לאמתו של דבר מיצוי של תכונת העומק של תרבותם של חכמינו: יצירה במסווה של מסירה. אופי זה עיצב גם את גלגוליו החיצוניים של החומר בשלבי עריכה תנייניים.⁸⁸

84 שאף עליה העמיד א"ש רוונטל בכמה וכמה מקומות.

85 ראו: ברודי (לעיל הערה 78), עמ' 286.

86 כהבחנתו המצוטטת לעיפה של אפשטיין (לעיל הערה 73), עמ' 1.

87 אפשטיין (לעיל הערה 51), עמ' 12. ראו גם דבריו של א"ש רוונטל, סצוטסו לעיל, הערה 79, בדבר 'הבדל בקישור העניינים ובמבנה המשא ומתן' כמאפיין של עריכה, דברי ברודי (לעיל, הערה 78) בדבר שילוב 'אותן האבנים במבנים שונים ובמהלכים שונים, לקראת יעדים נפרדים'.

88 וראו דברי זוסמן בהקשר אחר (של תופעת ההעברות ההיעזרות): 'בחקר נוהג לדון בעיקר מן ההבט הטכני [...] אבל פחות מן הצד האורגני, כחלק מדרכי היצירה הליכוד בייסודית [התנאים (...)] והאמוראים עצמם' (זוסמן

לעומת זאת מחייבים הקריטריונים ג, ד ו-ה לכלול בקורות ההתהוות של הסוגיה את כל ההתרחשויות הסבוכות שעשוה למה שהיא:

ג. אפשרות השחזור של שלב העריכה: העיבוד המאוחר של הסוגיה אינו ניתן להפרדה ממצעו, למרות הפער ההיסטורי והפרשני הגדול בין יצירתו לבין יצירת ה'שלד' שלו בסוף תקופת האמוראים. גיבוש מאוחר זה של גבולות הסוגיה נתהווה מכוח תודעת השותפות והסמכות, תחושת ה'מלגו'⁸⁹ של מעבדים מאוחרים.

ד. קיום מתועד של שכבת התשתית: ה'עריכה' האמוראית המקורית נכחדה, ושכבת התשתית ששחזרתי: שתי יחידות אמוראיות מנותקות של משא ומתן ראשוני, נעדרת כל תיעוד כתוב, ישיר או עקיף.⁹⁰ הסוגיה נחשפת לעינינו בראשונה רק מן השלב המעובד, הבתר-אמוראי, של יצירת נוסחים ח-ו-ד. לפיכך אין לנו עוד הצדקה להקדים את קו העריכה מקיומם של ענפי נוסח מורכבים אלה למחוזות הדמדומים של ההשערה.

ה. זהותו ומאפייניו של הטקסט: דומה שהמבחן המכריע הוא מבחן דיוקנה של הסוגיה. מהם פניה האמתיים, אותם פנים שביקורת הנוסח מבקשת לקרוע מעליהם את צעיפי המסירה? האומנם בן חורין הוא חקר הנוסח לבקש לו סוגיה נבדלת לגמרי מזו שנתקיימה בתודעת הלומדים והמפרשים לאורך כל קיומה המתועד? היעלה על לבו של מהדיר המוציא מהדורה ביקורתית של סוגיה זו להציב ב'פנים' שלו את רצף אבני היסוד כשלעצמן: הברייתא והמימרות בלבד, כמין 'תלמוד של שמועות'? הייתכן לצייר את 'התלמוד הבבלי' בכללו בדמותו של רוח רפאים כמו-ירושלמי משוער, ולדחוק את כל מהותו וייחודו אל גדרם של 'שינויי מסירה', היינו הגהות ועיבודים טפלים? וביתר הכללה: דמותו המבוקשת של הספר נובעת לא רק מטיבו וזמנו האובייקטיבי של תהליך היצירה, כי אם גם מן הפרספקטיבה של ההווה כפי שעוצבה בידי התרבות שבה הופץ הספר. העזתם של המעבדים האחרונים, יוצרי נוסח ח ונוסח ד, בצד השתרשותם של נוסחים אלה, שהכחידיה את קודמיהם, הם הגורמים המתווים את דיוקנה ה'גנאאיני' של הסוגיה, אותו דיוקן שאליו תשוקתה של ביקורת הנוסח.

*

כללו של דבר: גלגוליה המרתקים של הסוגיה שבה עסקתי כאן אינם אלא דוגמה בודדת לתהליכים מרובי פנים, רחבי היקף וארוכי שנים שיצרו את נופו של התלמוד. אבל סוגיה זו

[לעיל הערה 2], עמ' 91, הערה 156). 'ושוב לפנינו דוגמא מובהקת עד כמה שהבעיות מן התחומים השונים – תולדות היצירה, העריכה והמסירה – אחוזות ושלובות זו בזו' (שם, הערה 157).
89 ראו: ש' שלמון, 'בין חקר הסגנון ובין חקר נוסח המקרא', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדמון, ב (תשל"ח), עמ' 162.

90 כבר הוזכר ברודי את ביקורת הנוסח 'לשאוף רק לשיחזור הורסיות שרווחו בתקופת המסירה [ההדגשות שלי] שבעל-פה [...] אם אנו מעיזים לנסות לשחזר מציאות טקסטואלית שמעבר לזה, חובה עלינו לפסוע בזהירות מירבית' (ברודי [לעיל הערה 78], עמ' 286). אלא שתירתי דסתרי הם, שהרי קו העריכה שיש לשחזר הוא שם נרדף ליעדה של ביקורת הנוסח, והכינוי 'מסירה' מגדיר את המכשולים בדרכה ליעד זה!

משמשת מצע נוח להדגמת התהום הפעורה בין התרבות שיצרה אותה לבין מונחיה של הפילולוגיה האירופית, המבקשים להכיל תרבות זו. מצד אמות המידה הטכניות מציית סידורו האמוראי של שלד הסוגיה להגדרה המקובלת של עריכה. אולם מצד זהותה של הסוגיה, כלומר מצד אופיו ומשמעו של המהלך שהיא משמיעה, התרחשה בריאתה האמתית הרבה אחרי כן, כמעט במנותק מיעדיו של המסדר הראשון. טיבה החריג, פורע הסדרים, של ההתהוות הזאת נובע בחלקו, כפי שכבר העירו, מתחושת השותפות של מוסרים מאוחרים ומן ה'רציטאציה העל-פייית החופשית'⁹¹ של הטקסט. אבל דומה שהמאפיין העמוק יותר של יצירה זו הוא הפרשנות נעדרת הגבולות, המחויבת לטקסט המתפרש באופן פורמלי בלבד, והמשיבה רוחות חדשות בחללו המפולש. 'פרשנות' מצמיתה ורבת השראה זו מכחידה את שכבות המשמעות שקדמו לה וזוכה לקיום ולהכשר עולם בבית דינה של ההיסטוריה הלמדנית והפרשנית. נראה שאלה הם הגורמים המכריעים על כורחנו את טיבה ודיוקנה ה'אמתיים' של הסוגיה. דיוקן זה הוא פרי חירות פרשנית המתקיימת על גבול האבסורד, בצירוף ה'מזל' ההיסטורי החידתי שאף ספר תורה שבהיכל תלוי בו.

91 כלשונו של אליעזר שמשון רוזנטל בכמה מקומות, ראו למסל: ה'ג'ל, ירושלמי נזיקין (לעיל הערה 46), עמ' יג [מבוא].

